

821
б-30

БАЙҚАБЫЛОВ ӘСЕРБАЙ АЛИМХАНОВИЧ
ДУҒСАБАЕВА ДУЛБАР УСКАНОВНА

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТҮЛІ

ӘДІСТЕМЕЛІК ҚҰРАЛ

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

--	--

№ 1
6.00

ОБЪЕКТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОГАРЫ ЖӘНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

БАЙКАБЫЛОВ ӨСЕРБАЙ АЛИМХАНОВИЧ
ДУЙСАБАЕВА ДЛІБАР УСКАНОВНА

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДБІ ТҮЛ ПӘНІНЕН

(төменде оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті мамандығына
арналған оқу әдістемелік құралы)

ТАШКЕНТ
“GOLD-PRINT NASHR”

2020

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИ ВА ОРТА МАЎЗУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ Вилояти Чироқчи
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
АХБОРОТ RESURS MARKAZI

Құрастырушылар:

Ө.А. Байқайылов

- Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты Өзбек тілі және әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы.

Д.У. Дүсібеєва

- Нигами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университеті Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

Пікір білдірушілер:

1. Бағдат Оразов

- Түстік мемлекеттік университеті Қазақ филологиясы бойынша оқытушысы

2. Атабек Сотбаров

- Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институтының Педагогика және менеджмент кафедрасының оқытушысы

Осы әдістемелік колданбада педагогикалық жогары оқу орны студенттеріне мемлекеттік тілдің грамматикалық кырларын келініп менгеру мәселесі көтерілген. Әдістемелік колданба студенттен шығармашылық ізденістерді кәмет етеді. Оқытудың өзі негізінен бағытталған білім беру бағытындағы, оқу жүйесінде студенттерді қазақ тіліне байланысты таныстарлар, практикалық жаттығулар берілген.

Студенттердің өзіне тіл ерекшелігін, қабылдау мүмкіндіктерін ескере отырып, тәжірибелік көрсеткіштерін көрсетіп мәтіндер алады. Мұнда студенттерді қазақ тілінің негізін ерекшелігі, грамматиканы жогары, тапалы бөлік азымат ретінде қалыптастыру мәселесі көтеріледі.

Әдістемелік колданба Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институтының Ғылыми - әдістемелік келісіміне қарапай, 2020 жылғы 30 январьдан де 01/3 санды хаттамасымен бастала ұсынылды.

КІРІСПЕ

Бүтінгі білім беру саласының көкейтесті мәселелерінің бірі – мемлекеттік тілдің өрісін кеңейту, оны іс жүзінде пайдалану мүмкіндіктерін жасау болып табылады. Осыған орай жогары оқу орындарында мемлекеттік тілдің қолданылу деңгейін жогары дәрежеге жеткізу міндеті көзделіп отыр. Мемлекеттік тілде оқулықтар мен оқу құралдары, сөздіктер, тілшінарлар көбейіп, әр түрлі бағыттағы әдістемелер ұсынылып жатыр. Сондай-ақ жаңа ылымға сай білікті мамандар даярлау, оқытудың сапасын халықаралық дәрежеге көтеру, кәсіби мамандықтарға негізделген білім беру үшін жаңа инновациялық технологияны пайдаланып, кредиттік жүйемен оқытуға басты назар аударылуда. Ұсынылып отырған оқулықтың мақсаты – техникалық жогары оқу орындарының студенттеріне өз мамандығы бойынша мемлекеттік тілді қатысымдық жүйеде менгеру. Бұл мақсатқа төмендегі міндеттерді жүзеге асыру арқылы жетуге болады:

- нақты мамандық бойынша мәтіндерді оқып-түсінуге үйрету;
- кәсіби бағдарлы іс-қазғаздарды, хабарламадарды сауатты, дұрыс жазу, аудару қабілетін қалыптастыру;

- мамандығы бойынша ауыша-жазбаша түрде берілген ақпараттарды түсінуге дағдысын қалыптастыру;

- мамандыққа қатысты терминдермен жұмыс жасаудың бірізділігін қалыптастыру;

- студенттің рухани-танымдық өресінің кененіне мүмкіндік жасау;
- кәсіби сөйлеу арқылы өз мамандығы туралы ойын еркін айту; пікір алмасу т.б. дағдыларын қалыптастыру.

Әдістемелік нұсқау мәтіндер мен жаттығулар тілі және әдебиет мамандықтары бойынша оқытын студенттерге сұрыпталынды. Мәтінді прагматикамен ұштастыра жүргізу – тіл үйретудің тиімді тәсілі. Сондықтан әдістемелік нұсқауда тіл білімінің салалары туралы мәліметтер, тапсырмадар жүзегіне берілді. Студенттің білім, білік, дағдыларын іс жүзінде асыру мақсатында өз бетімен іздестуге арналған мамандыққа байланысты мәтіндер берілді.

Қорыта айтқанда, ұсынылып отырған әдістемелік нұсқаулықтық (болмысты ұлықтау мақсатында техникалық жогары оқу орындарында оқытын студенттерге мамандығына сәйкес материалды менгерумен қатар, олардың иеліні дүниетанымын, рухани әлемін, логикалық ойлауларын дамытады. Аталған мамандықтар бойынша сөздік қорларын байытады, терминдермен жұмыс істеуге, оларды түсінп менгерулеріне, болашақта мамандықтары бойынша пікір алмасып, тілдік қарым-қатынас жасауларына бағыт берді.

Грамматикалық тапсырмалар

I тарау. ФОНЕТИКА

1. Сөйлеу тілінде дыбыстау мүшелері арқылы айтылып, естілетін тілдік құбылысты *дыбыс* дейді. Дыбыс – сөздің ең кішкене бөлігі. Дыбысты айтады және естиді.

2. Дыбысты табылау үшін алынған белгіні *әріп* дейді. Яғни әріп – дыбыстыңжазбаша табыласы. Әріпті жазды және көреді. 3. Әріптердің рет-ретімен тізілген жиынын *алфавит* (әліппе) дейді. Қазақ тілінің алфавиті 42 әріптен тұрады. Олардың тізбектелген қатары мынадай: а, ә, б, в, г, ғ, д, е, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ф, х, ц, ч, ш, щ, ы, й, э, ю, я. 4. Қазақ тіліне тән әріптер (9): а, ө, ү, ұ, і, ы, е, й, н. 5. Қазақ тілінде дыбыстар өкпеден шыққан ауаның шығуына қарай дауысты дыбыс және дауыссыз дыбыс болып 2-ге бөлінеді.

1-тапсырма. Берілген сөздерге дыбыстық талдау жасаныздар. Астана, тартп, жазушы, алтыбақан, кітап, ойнайшы, инженер, кесек, студент.

2-тапсырма. Қазақ тіліне тән дыбыстарды жазыңыздар.

3-тапсырма. Дыбыстан әріптің айырмашылығын айтып, қанша дыбыс, қанша әріп барын жазыңыздар.

4-тапсырма. Төмендегі дыбыстардан антоним сөздер құраныыздар. А, л, ж, т, с, қ, н, б, ы, і, е, к, и, ө, о, р, н, з, м, д, т. *Үлгі:* бар-жоқ.

5-тапсырма. Жеті санына байланысты сөздерді жазып, «Жеті – қасиетті сан» деген тақырыпқа мәтін құрастырыңыздар.

6-тапсырма. Төмендегі сөздерге тиісті дыбысты қойып, сол сөздерге синоним сөздер жазыңыздар. Ұл...ді, е...у, қай...р, па...р, кор...ак, жо...ары, мейірі...сіз, м...йден.

7-тапсырма. Аян, Саян, саяжай сөздеріне дыбыстық талдау жасаныздар. 8-тапсырма. Төмендегі сөздердің дыбыстарын өзгертіп жазып, сөз мағынасына тіптіетін әсерін түсіндіріңіздер. Қас, жақ, көк, мал, тек.

Үлгі: кез, тез, сөз, без, жез.

9-тапсырма. Дыбыс туралы жұмбақтың шешуін табыңыздар. Түнде бармын, Қыста жоқпын. Күнде бармын, Күзде жоқпын. (—)

10-тапсырма. Тіл туралы мақал-мәтелдер жазып, қанша дыбыс, қанша әріп барын айтыңыздар.

11-тапсырма. Қазақтың төл сөзінде кездеспейтін дыбыстарды және қазақ тіліне тән дыбыстарды жазыңыздар. Оларды мысалмен дәлелдейіңдер.

12-тапсырма. «Жетпеккан жетп» деген тақырыпқа шығын шығарма жазыңыздар.

13-тапсырма. «Нарық» сөзіне фонетикалық талдау жасаныздар. 14-тапсырма. Үзіндіні оқып, төмендегі сұраққа жауап беріңіздер. Мақал-мәтел – халық даналығының, көрсеткішінің айнысы, тіл байлығының алтын қазынасы. Олардың көбі – халықтың кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиеті, қымбат мұрасы. Халық санында талай ғасырлар бойында қалыптасқан мақал-мәтелдерді айтылатын оймен орайластырып, орында қолданса, сөзі

сөздің оғындай өткір, көңілге қонымды, көркем әрі бейнелі болады. (Сөздің «Сөздің көркі – мақал» деп тегін айтылғаны.

Мәтінге үнімісіз негізгі оймен байланысты емес сөйлемді көрсетіңіз. А) Мақал-мәтелдер халықтың даналығын, тіл байлығын көрсетеді. Б) Айтылған сөз мұрдың оғындай өткір, көңілге қонымды, көркем әрі бейнелі болу үшін шешен болу керек. С) Мақал-мәтелдер – көптеген ғасырлардан бері жасаған. Д) Сөз сөйлеудің майталмандары айтар ойларын мақал-мәтелмен көрсетіріп отырған. Е) Ақп-бабаларымыз өмірден түйген құндылық ойларын өзінен кейінгілерге өсиет ретінде қалдырып кеткен.

15-тапсырма. «Бабалар дәстүрі» деген тақырыпқа ойтолғау жазыңыздар. 16-тапсырма. Көп ішкенің орнына тиісті сөзді қойып, мақалдың мәнін түсіндіріңіздер. Жұқ ауырын ... көтереді. Ел ауырын ... көтереді.

17-тапсырма. Мәтіннен үш сөз алып, дауысты дыбыстарға фонетикалық (дыбыстық) талдау жасаныздар.

Адам өзі тапқан нәрселерін күнде тексерсе, күнде өседі. Көп заман өткергенде, тауып алған өнерінің жоғалғандығын және өзінің ол нәрселерден бір бәсқа адам болып кеткенінді білмей қаласын. Жоғалған өнер өзіне жоғалтқанды деп хабар беріп жоғалмайды. Енді құсан, бағанағы өнерің табуыңның қиынырақ түседі. *Абай*

18-тапсырма. Абайдың нақыл сөздеріндегі сөз таптарына фонетикалық (дыбыстық) талдау жасаныздар.

Абай афоризмдері

1. Төуекелсіз, таппасыз мал табылмас,
2. Едібек қылмас еріншек адам болмас.
3. Ісем өңім десем – ретім тап.
4. Ақылдан қара қылды қырыққа бөлмек.
5. Өр нәрсеге өзіңдей баға бермек.
5. Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста.

Сонда толық боласың елден бөлек.

Дауысты дыбыс 1. Дауысты дыбыс өкпеден шыққан ауаның ауыз қуысында ең келеріне ұшырамай, еркін шығуынан жасалады. 2. Дауысты дыбыс буын жасауға қатысады. 3. Дауысты дыбысқа екпін түседі. 4. Тіптіетін дауысты дыбыстар: а, ә, ө, и, о, у, ү, ы, і, э, 5. Дауысты дыбыс *өң, жоқ және еркіндік* қатысына қарай *жұын – жіңішке, анық – қысқа, еркін – еркін* болып жіктеледі. Жұын: а, о, у, ы, у, жіңішке: ә, ө, ү, і, е, и, (ө), анық: а, ә, ө, о, е, ұ, қысқа: ы, і, и, у, ү, еркіндік: о, ө, ү, у, ұ, еркіндік: а, ә, ө, ы, і, и, э.

19-тапсырма. Дауысты дыбыстар қалай жасалады. Дауысты дыбыстарды жазып шығарыңыздар.

20-тапсырма. Мәтіннен дауысты дыбыстардың астын сызыңыздар. Ұзақ жолды қысқарту үшін, айдалада жортып Ақан Мөңкесте неше түрлі қызықты ересті, дастарқан айтып, ара-тұра ың салып, кішіпейіл ақын бағаман тегі

құрысындай сыр шертең. Ақтоқты, Ұрқия, Жаңалардың қайғысын айтып, ара-тұра күресің, жапанның сары даласында ұзақ мұңды күйге түскен. (С. Жүнісов)

21-тапсырма. Мәтіндегі жуан дауыстылардың астын бір, жіңішке дауыстылардың астын екі сызыппен сызып шығыңыздар. Ағайын биял отыз жеті мүшесіне толып, кемеңгіне келген кезі. Аттын зерді айыр қалпақ пен екі өңіріне, жата-жөніне зер тұтқан жібек шапан тал бойына құп жарасып, тақ үстінде айбындап отыр. (Қ. Жұмаділов)

22-тапсырма. Мақал-мәтелдер жазып, мағынасын түсіндіріп, ашық пен қысқа дауыстыларды жазып шығыңыздар.

23-тапсырма. Мәтінде не туралы айтылған? Мәтінге өз ойтарыңызды жалғастырып жазыңыздар. Тұтан жердің қалқын тұталы түте шықпқан кісі қайдан білсін? Тұтан жердің қалқын алыс жерге ұзатқан, ұзатқанына әлде татай жыл өткен қыз білмесе, кім білсін? (Ж. Аймауытов)

24-тапсырма. Дауысты дыбыстарға жұмбақ жазыңыздар. Көкте бар, Жерде жоқ. Көзде бар, Қолда жоқ. (-)

25-тапсырма. Мәтіндегі сөздерді жақтың қатысына қарай және ерінін, сөздің қатысына қарай топтап жазыңыздар. Ісіңізге, еңбегіңізге, оқуыңызға нағыз адамгершілікпен кіріссеніз, сөз жоқ, жөніске жетесіздер. Сіздің мінез қасиетіңізде адамгершілік бірінші болып орын алса, шынығ, бағыл, тиянақты, жігерлі және кішіпейіл адам болған болар едіңіз. (Қ. Сәтбаев)

26-тапсырма. Ашық, қысқа, сөздік, ерндік, дауыстыларды жазып шығыңыздар.

27-тапсырма. Дауысты дыбыстардың басты ерекшелігін түсіндіріп, мысалмен дәлелдендіздер.

28-тапсырма. Ты туралы айтылған ұнағатты ойларды жазып, осы сөздердегі дыбыстарды дауысты дыбыстың түрлеріне қарай топтап жазыңыздар.

Ұял: Ты жоқ жерде ұят жоқ (Ш. Айтматов) Жуан - а, ү Жіңішке - і, е Анық - а, е Қысқа - і, ү Езулік - і, е Ерндік - ү, о.

29-тапсырма. Өлеңнің авторы кім? «Отырардың күйреуі» деген тақырыпта өңгіме жазыңыздар. Алты ай бойы ерлік салтқа орын берген Отырар, Алты ай бойы алапатта жөңкілген Отырар Алты-ақ күнде жермен-жермен құрады. Ақыл-ойын жалындытқан, Өнер, ғылым шамын жаққан Ұлы қала Азияның маңдайына сыймады.

Дауыссыз дыбыс. 1. Дауыссыз дыбыс өкпеден шыққан ауаның ауыз қуысында кедергіге ұшырап шығуынан жасалады. 2. Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар: б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ, (у). 3. Дауыссыз дыбыстар үн мен салдырдың қатысына қарай ұн, үнді және қатаң болып 3-ке бөлінеді. Ұн: б, в, г, ғ, д, ж, з, һ, үнді: й, л, м, н, п, р, (у) Қатаң: к, қ, п, с, т, ф, х, ч, ц, ш, щ.

30-тапсырма. Қатаң дауыссыздарды жазыңыздар.

31-тапсырма. Мәтіннен дауыссыз дыбыстардың астын сызыңыздар. Абай - өз заманының жаршысы. Оның шығармалары - сол заманның шежіресі. Оларда сол кездегі қазақ қауымының тұрмыс-тіршілігі барлық

өріс-өңірімен, тек өзіне ғана тән белгі-белгімен, өзінше бояу өрнегімен мейлінше айқын да толық бейнеленген. Абайға баратын жол-ұяқ жол (Ж. Смайлов)

32-тапсырма. Үнді және ұн дауыссыздарды жазып шығыңыздар.

33-тапсырма. Төмендегі сөздерге керекті дыбыстарды жазып, қандай дыбыс өкілін айтыңыздар. Бота...өз, ше...ара, бейсе...бі, қысты...үні, Көңірі...ек, қа...арқан, тау...ар, Сар...арқа, ба...ыт.

34-тапсырма. Дауыссыз дыбыстарға байланысты жұмбақты шешіңіздер. Алғашы бар, Күміске жоқ. Алмада бар, Жеміске жоқ. (-)

35-тапсырма. Бірде дауысты, бірде дауыссыз болатын дыбыстарды жазып, мысалдармен дәлелдендіздер.

36-тапсырма. «Алматы - алманың атасы» деген тақырыпқа шағын шығарма жазыңыздар.

37-тапсырма. Төмендегі сөздерді пайдалана отырып, [п] дыбысының ерекшелігін түсіндіріңіздер. Бұдай, көш түсті, ери бастады, айна, жайдары, өңірлеу.

38-тапсырма. Дауыссыз дыбыстарды ретімен жазып шығыңыздар. Дауыссыз дауыссыздың айырмашылығы неде? Мысал келтіріңіздер.

39-тапсырма. Дауыссыз дыбыстардың салдар мен үнін қатысына қарай бөлуіне жазып, мәтіндегі дауыссыз дыбыстарға фонетикалық талдау жазыңыздар. Алманың бір атаның баясы екені рас болса, белгілі бір адамның баласы екені де даусыз. Алманың шын мағынасымен «Адам» бұзы үйін өзін сүю, жақындарын сүюмен қанағаттанбай жалпы адамзатты сүюі шарт (М. Жұмабаев)

40-тапсырма. Қазақ тілінде қанша дыбыс, қанша әріп бар? Төмендегі сөздерге фонетикалық талдау жасап, дыбыс болмайтын әріптерді таңыңыздар. Қоя, қоян, ноян, фельетон, стиль, аю, кеш.

41-тапсырма. Қазақ тіліне тән дыбыстардан басталатын қалалардың атаң тауып, сол қалалардың ерекшеліктері туралы мәтін құрастырыңыздар. Бұрын бұрын - сөзді айтқан кездегі дауыс толқыны. Бұрын сөздегі дауысты дыбысқа негізделеді. Яғни сөзде қанша дауысты болса, сонша бұрын болады.

Мысал

Ереже

Анық дауыссыз дыбыстан басталып, дауысты дыбысқа бітеді. Тек дауысты дыбыстан

Ереже

Ұндық дауыссыз дыбыстан басталып, дауыссыз дыбысқа бітеді (Көбінесе бірінші бұрында

Ереже

Нәуіз Ортамыздағы дауыстының, екі жағынан дауыссыз дыбыс қоршаған бұрын

Ереже

42-тапсырма. Төмендегі дыбыстардан буын құрайтын дыбыстардың астын сызыңыздар. Д. К. ө. ж. с. ш. і. т. з. Ү. л.

43-тапсырма. Төмендегі сөздерді буында бөліп жазыңыздар. Қазақ, бүкіл, алтын, жана, мақта, көрсеткен, тағыз, таныс, жайна.

44-тапсырма. Тек тұйық буындан тұратын сөздерді жазыңыздар. *Үлгі:* ер, ұлт.

45-тапсырма. Тек бітеу және ашық буындан тұратын сөздерді жазыңыздар. *Үлгі:* бар, тоқ, оқиды, аяқ.

46-тапсырма. Буын құрайтын дыбыстарды жазыңыздар.

47-тапсырма. Төмендегі мәтіндегі сөздерді буында бөліп жазыңыздар. Мен жастарға: «Алдарында таудай талпып тұр. Өмір үшін талмай ізденіңдер!» – дер едім. Жастарға тоғышарлық, бойкүйездік дертінен аулақ серік, сезімтал болған жарасалды. (Ғ. Мүсірепов)

48-тапсырма. Төмендегі сөздерден ашық буында табыңыздар. Жазушылар, Алматы, көсіпкер, ел, бада, жақын, тасымал, қырман, жемістер, алтын, қазық.

49-тапсырма. Мәтіндегі сөздерді буын түрлеріне қарай талдаңыздар. Өзінің жазба сөзін саналы түрде және еркін пайдалану үшін, алдымен басқалардың жазба сөзіне түсіне білу өте қажет. Быланың сөз қоры жеткілікті болғанда ғана, өз пікірін айтып, басқалардың сөздерін дұрыс ұста алды. (Т. Тәжібаев)

Тасымал *Тасымал* – сөзді жазған кезде оның жолға сыймай қалған бөлігін келесі жолға көшіру. Тасымал буында негізделеді. Яғни, сөздер тек буын жігітмен тасымалданады. Мысалы, «Керете» сөзін екі жолмен тасымалдауға болады: ке –рете, кере – те. *Тасымалдауға болмайтын жағдайлар:* 1. Тек бір дауысты дыбыстан тұратын ашық буында тасымалдауға немесе жолға қалдырып кетуіне болмайды. (а – та, ә – ке, армн – я) 2. Бір буындан тұратын сөзді тасымалдауға болмайды (қант, төрт, бүтін) 3. Қысқартқан сөздерді тасымалдауға болмайды (ТМД, ҚазҰУ, Қаз МУ, ҚР). 4. Адам атының қысқартылып алынған әрпін фамилиясынан айырып бірінші жолға қалдыруға болмайды (А.К. Жабаяев, М.О. Әуезов, Қ.С. Мусин). 5. Қысқартқан өлшем бірлігін санадан айырып тасымалдауға болмайды (15 см, 20 кг, 100 тп).

50-тапсырма. Мәтіннен тасымалдауға болмайтын сөздердің астын сызыңыздар. Қорықат ата – кемесігер, ойышыл, сазгер, қолға қайраткері. Ол – Сыр бойындағы оғыз тайпаларынан шыққан тарихи тұлға. Оның Сыр өңірінен шыққаны айтқандармен дәлелденген. Профессор Ә. Қонаратбаев 1986 жылы өлгендерін қазак тіліне аударып шығарды. Ғалым М. Байділдаев арадақты бадамның 20-дан астам күйін нотаға түсірген. («Қазақ әдебиеті» газетінен)

51-тапсырма. Төмендегі сөздерді тасымалдауға бола ма? Тасымалданса қалай тасымалдайсыздар? Электр, станция, ансамбль, вольт.

52-тапсырма. Тасымалдауға болмайтын сөзді және буында табыңыздар. Ата-ана, жасырынбақ, ат, шебер, бет, талап, көктем, көк, жаз, ай, жұлдыз, мол, айқын.

53-тапсырма. «Қу – берекесі» деген тақырыпқа мәтін құрастырыңыздар.

54-тапсырма. Берілген сөздерден тасымалдауға болмайтын сөздерді таңдап жазыңыздар. 5 кг, ақ, 10 см, М. Әуезов, Қазақстан, жақ, кітапхана, жанық, ауыз, қызыл, тау.

55-тапсырма. «Менің қалам» деген тақырыпқа мәтін құрастырыңыздар. Мәтіндегі сөздерден тұйық буында және тасымалдауға болмайтын сөздерді таңдап жазыңыздар.

56-тапсырма. Өлең мәтінінен тасымалданбайтын сөздерді анықтаңыздар. Өлеңді жазды қосымша, бітіреді келесі. Өңкей жаман қосылса, Шығарды өлеңі. Мәңгімен іс бітер, Бас қосып қалса көп ест. Жаксының жолы – жерің күн Жаманның жолы – көмескі. *Майыққанда.*

Екінші буын – сөйлемнен кезіндегі белгілі бір сөздің, буының және аяқталған ерекені көтеріні дауыспен айтылуы. Екіншінің түрлері: *сөз екпіні, ой екпіні, дыбыс екпіні, тіркес екпіні.* Сөз екпіні – сөздің бір буының көтеріні дауыспен айтылуы. Қазақ тілінде бұл екпіннің орны тұрақты, екпіннен сөздің соңғы буына түседі. Сөзге қосымша жалғанғанда, екпін көтерінеді, яғни соңғы буында ауысып отырады. Мысалы: еңбек, еңбекші, еңбекшілер, еңбекшілерді. *Ой екпіні* – сөйлемдегі бір сөздің көтеріні дауыспен айтылуы. *Дыбыс екпіні* – сөздің бір дыбыстың көтеріні дауыспен айтылуы. *Тіркес екпін* – сөйлемдегі бір тіркестің көтеріні дауыспен айтылуы.

57-тапсырма. Мына мәтіннен сөз екпінін табыңыздар. Жастардың бүтінгі әлемге – оқу, ғылым, тәрбие жұмыстары. Сондықтан, жастардың жалпы өміріне оқуға аударылуы керек. (Ғ. Мұстафаев)

58-тапсырма. Дыбыс екпін туралы айтып, мысал келтіріңіздер.

59-тапсырма. Қазақ тіліндегі екпіннің ерекшелігін және екпін түрлерін айтыңыздар.

60-тапсырма. Төмендегі шешендік сөзден ой екпінін табыңыздар. Бостандықтың қадірін Жайылында білерсің. Қаттаңдағы ақшаңды Қызылордада білерсің. Денсаулықтың қадірін Ауырғанда білерсің. Ақ бөтінінің қадірін Қуаң кестенде білерсің. («Шешендік сөздер» кітабынан)

61-тапсырма. Мәкәл-мәтелден мысал жазып, мағынасына байланысты түрлендіріңіз, ішкісі тірек екпіннің атын жазыңыздар.

62-тапсырма. Мәтіндегі сөздерді барлық екпін түрлеріне қарай талдап, шешендік өлеңге өз көзқарастарыңыз туралы жазыңыздар.

Бірдеңе жазды ісін көрсен, оны арадақтай біл, күнеліңі кешіре біл... Өзін де кешіре де жаманлық тіле... Адамгершілік кімде болса, соны ер деп есепте. (Ахмет Байтұрсынұлы)

63-тапсырма. Сөйлемдерден дыбыс екпінін тауып, астын сызыңыздар. Бостандық аттай беріп: «Би-несін-і-таһи-р-рахман-рахим-байырғанды, шипағанды Алла атымен» деп. Ақ інгенге қарай алмадан ала жөнеліп жүреті түскір су-у-у-сте қалды. Түйе үстінен бұрыла беріп, көріп қалды – Ауыл – деп. Ақ інсіннің басын бұра бергенше болмады, садақтың өңірі көбісі оны зін-и-и-стті де, сол жақ тап қолтықтың астынан келіп кірші өте қалды. (Ж. Айтматов)

87-тапсырма. Сөз тіркестерінің аралығындағы іптеріңді және кейінгі ықпалды табыңыздар. Атын кім? ақ, әкесі бер, саяқ бол, көк аспан, көз сал, он бес-төрт канат.

88-тапсырма. Мәтінді бұрын және дыбыс үндестігіне қарай таллап шығыңыздар. Дене шымықтыру жаттығуларымен шұғылданды, дәріге шыққырып та қармайсың. Дене шымықтыру жаттығулары әр адамның жасына, әл-қуатына сәйкес орынды болу керек. Орта жастықтарға салт атпен қыдыру тиімді болса, күш-қуаты кеміген кекселерге жау жүрген пайдалы. Сондай-ақ бозбалаға қолайлы тағам қарттарға зиянды болуы ықтимал. (Н.И. Сиди)

89-тапсырма. Жұмбақтың шешуін тауып, шешуінің атына байланысты шағын мәтін жазыңыздар. Тіпте де ыңғайлы. Жығуға да ыңғайлы. Көп қанатты мекен-жай.

Кейінгі ықпал *Кейінгі ықпал* – қатар тұрған екі дыбыстың соңғысының өзінің алдыңғы дыбысқа ықпал етіп, өзіне ұқсатуы. *Кейінгі ықпалдың кездесетін орындары:* 1. Тұбір мен қосымша арасында: бас + шы – башшы; 2. Екі сөз арасында: ақ тақ (ағ тақ) 3. Күрделі сөздерде: а) біріккен сөз: Есенгелді (Есенгелді) ә) тіркескен сөз: он бес (он бес) б) қос сөз: астан – кестен (астан-кестен).

90-тапсырма. Іптеріңді ықпалдан, кейінгі ықпалдың айырмашылығын түсіндіріңіздер.

91-тапсырма. Төмендегі сөйлемнен іптеріңді және кейінгі ықпалды табыңыздар.

Төле би Орта жүздің ата бні Қазыбек Келдібекұлымен, Кіші жүздің ата бні Әйтеке Байбекұлымен бірге қазақ ханы Әз-Тәуке ханның басты кеңесшісі болды. («Қазақтың би-шешендері» жинағы)

92-тапсырма. Айтылуда кейінгі, іптеріңді ықпал құбылысы байқалатын бірнеше сөздер ойлап жазыңыздар!

93-тапсырма. Сөз тіркестерінің мағыналарын анықтап, кейінгі ықпалды табыңыздар. Көз сала жүр. Жүз жыл. Бас штаб. Жүз шамалы. Торы дла ат. Бара алмадым. Қара ата. Күз сайын. Көп адам.

94-тапсырма. Сөздердегі дыбыс үндестігінің қай ықпал екенін түсіндіріңіздер. Көптебе. Жакыпбек. Одакка. Орағыта келіп. Үйге кел. Өнеркәсіп. Әділдікпендерден.

Орфография және орфоэпия Орфография – сөздердің дұрыс жазылу заңдылығы. Орфоэпия – сөздердің дұрыс *оқылу* заңдылығы. Сөздердің айтылуы мен жазылуындағы айырмашылықты төмендегі кестеден көрете болады:

Жазылуы	Айтылуы
Көзділдірік	Көзүлдірух
Өлең	Өлен
Жұлын	Жұлуы
Қара ала	Қарала
Ақ ешкі	Ағ ешкі

95-тапсырма. Мына жұрнақтарды қандай сөздерге жалғай аласыздар? нәзі -дор -ды -лаз -тар -хана -дар -кес -тер -қой.

96-тапсырма. Төмендегі сөздердің тұсына олардың орфографиялық норманың ескінін жазыңыздар. жам бағу - қай алды - саптак - бардыз - сөзін қанат - түйіссе - тайық - жапан дүз -

97-тапсырма. Төмендегі сөздерді орфография бойынша жазып оқыңыздар. Ылшын - сүссе - өңім - тұу - ылық - тоққау -

98-тапсырма. Мына сөздердің айтылуын жазыңыздар. Көзқарас, шешендік, байырғы, білекте, қашса, шапса.

99-тапсырма. Төмендегі сөздерден айтылуы бойынша жазылған сөзді тауып, оны дұрыс жазыңыздар. Қонысбай, дүйсембі, сенбі, жұмышын, бірауыр, сүссе, Жүйіпек, жасса, балмұздақты, Талдыноран, әлдетім, Мәңгітұра

II тарау. ЛЕКСИКА

101-тапсырма. Сөзді лексикалық мағынасына қарай мынадай түрлері бар: 1. Сөздің тура мағынасы – сөздің бастапқы мағынасы. Сөздің ауыспалы мағынасы – сөз мағынасының ауысып, бастапқы мағынасынан өзге мағынаға көлденаялуы. Сөздің ауыспалы мағынасы екінші сөзбен тіркескенде ғана пайда болады. Мысалы:

Тура мағына	Ауыспалы мағына
терең көл ашық теректе өткір	терең ой ашық мінез өткір көз сыр
айшық дәмдіра шеру майлы	шеру майлы дастархан
төгілсе	

Сөздің көп мағыналылығы (полисемия) – бір сөздің басқа сөздермен тіркескен кездегі әр түрлі мағынаға ие болуы. Мысалы: Адамның *басы* (түзіндік басы (бұлақ) Сөздің *басы* (сөлем) Таудың *басы* (шың)

102-тапсырма. Төмендегі сөздердің ішінен жалпылама қолданылатын сөздерді таңдап жазып, сөйлем құрастырыңыздар. Ел, сыншы, аялдама, басып, аялда, футбол, анықтауыш, қотам, мемлекет, доты.

103-тапсырма. Асты сызылған сөздер мен сөз тіркестерінің орфоэпиялық түсіндіріңіздер. Атаң мен анаң саған өмір сыйлады. Өз үйіңнің басын жалдыра біл.

104-тапсырма. Сөйлемнен ауыспалы мағыналы сөздерді тауып, сөйлемді құрастырыңыздар. Ол еш нәрсеге мойын бұрмай, екі көзін кітап басып оқып отыр болатын.

105-тапсырма. Берілген сөйлемнен тура мағынасында қолданылып тұрған сөздің астын сызып, қай сөздің ауыспалы мағынасы болатынын анықтаңыздар. Оның басы дуырлап, қызуы көтеріліп дәрігерге кетті.

106-тапсырма. Ауыспалы мағынада тұрған сөзді тауып, тура

мағынасымен салыстырыңыздар. Үлкендердің айтқанына құлақ сал.

105-тапсырма. Төмендегі сөздердің ауыспалы мағыналарына мысал ойлап жазыңыздар. Көз, аяқ, бет, құлақ, дүние.

106-тапсырма. Мына сөздердің қайсылары нақты, қайсылары дерексіз мағынаны білдіріп тұрғанын айтыңыздар? Қымыз, құрт, ойыншық, тәтті, адамгершілік, үнсіздік, тыныштық.

107-тапсырма. Мәтіннен ауыспалы мағынада қолданылып тұрған сөздерді тауып, астын сызыңыздар.

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы, Қымынан қымтырар ер данасы. Тіпте жеңіл, жүрекке жылы тіп, Тен-тегі жұмыр келсін айналасы. ..Бетін сөзбен былғаса сөз арасы. Ол – ақынның біліміз бейшарасы. Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы. Сонда да солардың бар талғамысы. Іні – алтын, сырты – күміс сөз жақсысын Қазақтың келістірер қай баласы?!
ақтың, сырты – күміс сөз жақсысын Қазақтың келістірер қай баласы?!

108-тапсырма. Төмендегі сөз тіркестерінің тұра мағынада жұмсалып тұрғандарын тауып, сөйлем құрастырыңыздар.

Терең сай, терең білім, терең құлық, терең су, терең сезім.

109-тапсырма. Берілген тіркестерді тұра және ауыспалы мағынаны білдіруіне қарай бөліп жазыңыздар.

Жақсы сөз, жақсы адам, жақсы ой, жақсы күн, жақсы бала, жақсы өмір.

Антоним Антоним –мағыналары бір-біріне қарама -қарсы сөздер. Мысалы: Ақпса – бәлік, ұзын – қысқа, ақ – қара, жақын – алыс, су жүрек – жүрек жұтқан.

110-тапсырма. Төмендегі сөздердің антонимдерін тауып жазыңыздар.

Суық, қатты, төмен, бәлік, жоқ.

111-тапсырма. Бір-біріне антоним болатын сөздерді орнына қойыңыздар.

Жаман, дос, жақсы, адал, қас, үлкен, арам, кіші, кең, жас, аз, ақымақ, ашық, ақылды, жабық, тар, қарі, көп.

112-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті антонимдерді қойыңыздар. Адал еңбек елге жеткізер, құлық елден кеткізер. Мұратына жеткенше, Дос..... сыр берме. (Б.Момышұлы) Ақылсыз достан дұшпан артық-ты. (Шәккит жырар)

113-тапсырма. Мына сөздерге антоним және синоним болатын сөздер жазыңыздар. Өжет, бар, жарық, алыс, мол, бейнест, ондай.

114-тапсырма. Өлеңдегі антоним сөздерді тауып, осы сөздерді тақырып етіп, ойтолғау жазыңыздар.

Аласаң атқа санама, Жақсыны жатқа санама. Бір сынаған жаманды Екіншілей сынама. (А.Мейішев шешен).

115-тапсырма. Мәтіндегі сөздерден синоним, омоним, антонимге мысал жазыңыздар.

Қазақ тілі еш уақытта өзінен көршілес халықтың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалып өмір сүрмегендігі, өз сыбағасын ешкімге жібермегендігі мыңдаған жыл тарихында айқындалған. Кейбір ұл-қыздарымыздың ана тілін білмеуі, не шала білуі мені қатты қынжылтты. Бұған ең алдымен ата-ана кіналі. (Б.Момышұлы)

116-тапсырма. Мысалдан антонимді табыңыздар.

Бір жігіт бірде малды, бірде малсыз, Арғымақ бірде жалды, бірде жасыл.

117-тапсырма. Төмендегі антонимдердің синонимін жазыңыздар. (Бір-қалай, рақат-бейнест, шарапат-көсетіп, атыс-қарғыс.

118-тапсырма. Сөйлемдегі сөздерден антоним бола алатын сөздеріні тауып жазыңыздар. Батырларға тән ортақ қасиет: өжеттік, ерлік, адалдық, досы үшін отқа түсу. Отанға шексіз сүйіспеншілік және жанын аяқ.

119-тапсырма. Құрамында антоним сөздер кездестірілген мақал-мәтелдер мен жұмбақтар тауып жазыңыздар.

120-тапсырма. Бәлік, ашық, жаңа, сулу, жас сөздеріне әр түрлі мағынада бірнеше антоним сындар тауып жазыңыздар.

121-тапсырма. Әсем, тез, шебер, зор сөздерінің антонимдерін тауып жазып, сөйлем құрастырыңыздар.

122-тапсырма. Төмендегі сөздердің антонимдерін тауып жазыңыздар. Ашық, көп, жоқ, ұзын, құлау, терең, ондай.

123-тапсырма. Төмендегі етістіктердің антонимдерін тауып, оларға сөйлем құрастырыңыздар. Қалу, жиналу, қабу, қайту, ескіру, келділену.

124-тапсырма. Берілген етістіктердің антонимдерін тауып, оларды сөйлемдердің бірнеше сөйлем құрастырыңыздар. Озу, шашу, бару, жанару, біреу, аны.

125-тапсырма. Мына сын есімдердің антонимдерін тауып, сөйлем құрап жазыңыздар. Пысық, ірі, адал, он, ондай.

126-тапсырма. Төмендегі сөздердің қарсы мағыналас сындарларын тауып, сөйлем құрастырыңыздар. Қысқа, тұщы, алыс, солтүстік.

127-тапсырма. Сөйлемнен антоним болатын сөзді көрсетіңіздер. Жүгірер ойын арзып, құлаң қымбат, екі түрлі нарес гой сыр мен сымбат.

(Нысан, Омоним) – дыбысталуы бірдей, бірақ мағыналары әр түрлі сөздер. Мысалы: «Жақ» омоним сөзінің мағыналары: Адамның жағай/ От ағыр/ Оң жол / Мәңгілік жол / Қара бөлу жол/ Омонимдердің жасалу жолдары: 1. Жұрық арқылы: шығыс (шық + ыс), жастық (жас + тық); 2. Күрме сөз арқылы: бәк (парсы «бақт»), сап (араб «сафр»); 3. Сөздің дыбыстық өзгеріске ұшырауы: біз (бітіз);

128-тапсырма. Мақалдан омоним болатын сөзді табыңыздар. Батырға не ақынға, Батылға жол жоламайды.

129-тапсырма. Үш, бес, жеті, сандарына арналған асыл сөздерді жазып, омоним сөздер болса, астын сызыңыздар.

130-тапсырма. Төмендегі сөйлемдерді оқып, омонимдерді тауып, мағыналарын анықтаңыздар. Шап – адам көркі. Тауыққа жем шап. Бас ағырды. Көбірек темекі, аңғалды бас.

131-тапсырма. Сөйлем құрамынан омонимдерді тауып, мағыналарын анықтаңыздар. Сылдыр үн көңілді көктемді қошеметтейді. Бір кезде осы айында адам үні араласқандай болды.

132-тапсырма. Қол, үй, қой омонимдерін қатыстырып, сөйлем

154-тапсырма. Түбір және туынды сөздерді пайдалана отырып, «Тұтан жердің табиғаты» тақырыбына шағын мәтін құрастырыңыздар.

155-тапсырма. Мәтіндегі туынды сөздерді табыңыздар. Олардың қалай жасалғанын аңғарыңыздар.

Жер бетін өзгерту де адам әрекеті де айтарлықтай орын алды. Адам өзендерді бөтеп, су қоймаларын жасайды, жер қойнауын кесіп, түрлі пайдалы қазбалар өндіреді. Жер суару үшін каналдар қазды. Осының бәрі жер бетінің табиғи калпын бұзды. Жер бетін кәсірті заманғы жағдайда қозғалу мүмкін емес. Бірақ жер бетіне әсер етудің салдарын да ойлантан жөн. Өйткені зиян екі жақты болып отыр. Ауыл шаруашылығына үдіксіз пайдаланылған жерлер құнарлылығын жоғалтады. Сондықтан оны түрлі тыңайтқыштар беру арқылы қалпына келтіріп отыру керек. Жер беті әсіресе пайдалы қазбалар өндіруге байланысты үлкен өзгерістерге ұшырайды. Өндіріс алаңында басы сүйір төбелер көптеп кездеседі. Олар – шахтадан көмір, темір, т.б. кен қабаттына жеткенге дейінгі шыққан бос жыныстардың үйінділері, яғни террикондар (латынша терра – жер, кон – конус). Қарағанды шахталарының төңірегінде мұндай террикондар көп.

156-тапсырма. Мәтіннен негізгі түбір сөздерді тауып, көшіріп жазыңыздар.

Аққу қандай құс? Өгірімесеп беріңіздер. Көл ортасында қалып жасып ала қамыстың айналасы – айнадай жалтыраған кен жайық. Сол жайықта аппақ болып екі аққу сыланып, ақырын әсем жүзіп келеңдейді. Екі аққу ұзың, сұлу мойындарын иіп, көл ортасында сыңқылап, аппақ денесін күміс сұта төсеп, әсем жүзіп, күміс сұдың айнадай мөлдірін шымырлатып сыңады. Екі аққудың нәзік сұлу үнмен сыңқылап жүрген күміс сызығынан сылдырлап, меруерт, тауһар моншақ тізіледі...

157-тапсырма. Мәтіннен туынды сөздерді табыңыздар. Олардың түбірін анықтаңыздар және одан тағы қандай сөздер өрбітуге болатынын көрсетіңіздер.

Қазақ жерінің шөлді және шөлейтті аймақтарында құдық қазу ерекше шеберлікті қажет етеді. Мұндай құдықтар өте көп. Өзіресе, бұлар Сарықұм, Қарақұм, Қызылқұм белестерінің өң бойларында көп кездеседі.

Әдетте қазылған құдықтар көміліп қалмас үшін, олардың ішін сәкесуін сияқты тез шірімейтін қатқыл ағашпен өреді. Оның атын «шегенісу» дейді. Кейбір деректерге қарағанда, мұндай шегенделген құдық жүздеген жылдарға шыдайтын көрінеді.

158-тапсырма. Мәтінді оқып шығындар. Тыныс белгілеріне назар аударындар.

Ұзақ өмір сүртіңізді келіс...

Құрамында антиоксиданты бар тағамдар – жасарудың бірден-бір кепілі. Антиоксидант жүрек ауруына, қатерлі ісікке, ерте қартаюға жол ашатын химиялық элементтердің әсерін жояды. Мамандардың айтуынша, ол дене формасын сақтауға да көмектеседі. Жеміс-жидектер, көкөністер,

сүттілік пен шөп, сон антиоксидантты тағамдардың бірнешеуі ғана. Антиоксиданттың үшін күніне екі-үш рет жеміс пен көкөніс жегеніңіз пайдалы. Жеткілікті мөлшерде су ішу тыныс алуды жақсартатын. Бұлардан көп тұрған отыр жұмысын арттырып, күш береді. Күніне 8 стакан су ішкеніңіз пайдалы. Дене жатылуларын жасағанда, ұшаққа мінгенде және аяғы сабақта жүргенде одан да көп су ішу керек. Су тоқсиналарды және иісін жоғалтқан майды өртейді. Артық салмақтан аралудың да тиімді жолы. Күн ауаны да тазартады. Өрдайым тік отырады, дұрыс жүріп-тұрып дөңгелек айналыртыңыз. Қисайып, жанталып отыру тыныс алуды, көңіл-айымыңызды келерті жасайды, күшіңіздің босқа жұмсалғанына жол қояды. Күн салбын жарты сағат дене қимылын жасауға машықтаныңыз. Аз жеп отынықтырумен жүріп тұрда айналысу – жүрек ауру, қатерлі ісік, артқы салмақтың алдын алды. Жүйелі, дұрыс тамақтанып, көп ұйықтап су ішіп, аурыс ұйықтап, темекі мен алкогольді ішімдіктерден алыстаған ағзак сәлемет... Ұзақ та бағынды өмір сүретіңізге күмәніңіз болмағын.

(«Нұрлы жол» хателінен)

159-тапсырма. Мәтінді оқып, ондағы қосымшалы сөздерді табыңыздар.

Жаппайлардың ең ұлымы және қауіптісі – қарақұт. Ол шөл және шөлейт жерлерде, сар-жырларда, адырлы жоталарда, жусынды жерлерде көп болады. Қарақұт үйге кіріп, төсек-орынға тығалады да, жанасқанға шын жаны. Шыққаны бірден сезілмейді, еш жерін ауырмайды. Біраз уақыт өткеннен кейін денсеге ұй жайылады да, адам есінен танады. Қарақұт шыққанын білген заматта, шаққан жерді сіріңкесмен күйдіру керек. Ұй төгетін жерден 0,5 метрден зорі сіңбейді. Егер 20-30 метрдей көнсе, у адамның денсегіне тарап кетеді де, бұл әдістің әсері болмайды. Қарақұттың ұй – май түрлізді ертіп сұйықтық. Оны 60 градусқа дейін қыздырса, ұйтын жояды.

160-тапсырма. Мәтіннен туынды сөздерді тауып жазыңыздар. Олардың түбірін анықтаңыздар және одан тағы қандай сөздер өрбітуге болатынын көрсетіңіздер.

Ауа қабатты бірнеше қабаттан тұрады. Жерге жақын белгіінде су буы болады. Оған түрлі бұлттар түзіледі. Ауа мен Жер арасындағы зат қозғалыс жүйесінің қозғалысы болуы осы төменгі қабатқа байланысты. Ауада қалың су буы бөлігіне газдар сіңейді. Бұлттар түзілмейді, өйткені су буы өте аз. Үшінші сыртқы белгіінде ауа құрамындағы газдар мен әрі кейін ауаның кеңістік басталады. Әр қабат ауа шарлары, ұшақтар, жерден жер көріктері, тарым кемеңдері арқылы мұқият зерттелген. Жер бетінен түрлілік үшін маңызды да анықталған.

Күннің ауа қабатты күн сәулесін шашыратады, сондықтан Жер шамалы тап болады. Аз түнде күн көкжиектен батып кезде оны көзге көрінбейтін қараңғы қалыңдық болады. Ауа қабаты – Жердің қорғанышы. Ол ауада қалып қалып және суының кетуінен сақтайды. Ауа қабаты болмайтын адам күннің температурасы +1200С, түні темпегітура -1600С жетеді.

Жердегі ағалардың ешқайсысы мұндай температураларда тіршілік ете алмайды. Бұл – ауа қабатының тіршілік үшін бір пайдасы. Екінші пайдасы – тарыштан келетін аса өткір күйірігіш сәулелерді Жерге жібермей ұстап қалатындығы. Сусыз тіршілік жоқ дейміз, ал ауаның қажетті одан да басым. Адам тамақ ішпей айдан аса ұяқат, сусыз бірер апта тіршілік етсе, ауасыз бірнеше минут қана өмір сүре алады.

Күрдәлі сөз. *Күрдәлі сөз* – кейінде екі түбірден жасалып, бір мағынаны білдіретін сөз. Оның 4 түрі бар. Біріккен сөз. Қос сөз. Құраққан сөз. Тіркескен сөз.

161-тапсырма. Төмендегі күрдәлі сөздерді үлгі бойынша мағынасын түсіндіріп жазыңыздар. *Үлгі: қарі жылкы – адамның немесе жандықтың дене мүшесі, ... Қарі жылкы, сары шымыш, қара құс, асық жылкы, тоқ ішек, ащы ішек, ауыз омыртқа, бас бұзар, сұмбыл шаш, бесікке салу.*

162-тапсырма. Берілген сөздерден күрдәлі сөз құрап жазыңыздар. Көк, боз, соқыр, ала, тоқпан, тон, сұ, торғай, өкпе, ішек, жылан, жөтел, жылкы.

Біріккен сөз. *Біріккен сөз* – екі немесе одан көп сөз бірігіп, бір ұғымды білдіретін және бір сұраққа жауап беретін сөз. Мысалы: тасбақа (тас+бақа), Талдықорған (Талды+қорған), қарқұт (қара+құт), Екібастұз (Екі+баст+ұз). *Біріккен сөз* – құрамындағы сөздердің ең кемінде бір дыбысын өзгертіп біріккен сөз. Мысалы:

боныл	Бұл жыл
бүгін	Бұл күн
әкел	алып кел
апар	алып бар
ендігері	ендігіден әрі
жазылғұн	жазылған күн
білесік	білесік жүзік
қарлығаш	қара ала құс

163-тапсырма. Төмендегі сөздердің қандай сөздерден бірігіп жасалғанын айтыңыздар.

Демалыс, көкжиек, еңбеккемі, Ұлуттан, Қайытқожа, Әзімхан, жылқы, Жезқазған, Ақпашыр, Бұланбай, әркім, ашулас.

164-тапсырма. Мына біріккен сөздерді қатыстырып, бірнеше сөйлем құрастырыңыздар. Шекара, аққұтан, жолбарыс, қалжыңбай, меймандос, алабота, алабұт, әнеуегі, жазғытұры, тайталасу.

165-тапсырма. Біріту тәсілімен жасалған қандай құс, аң, өсімдік, жер атауларын біліңіздер? Өз білімдеріңізді тексеріп көріңіздер.

166-тапсырма. Мәтіннен біріккен сөздерді табыңыздар. **Арасанқала** – Талдықорған облысы жеріндегі елдеу орны бар елді мекен. Мұны «Қапарласан» деп те атайды. Арқа – батысы Торғай ойпатынан басталып, шығысы Тарбағатайдың батыс сілеуіне дейін

жатып, оңтүстігі Батыс Сібір жазығына, оңтүстігі Балқаш көліне құятын көл деп. Мұны – «Сарыарқа» деп те атайды. **Бетпақдала** – қызыл көлінен батыс жағалауынан басталатын кең даланың атауы. **Қызыр** Ақпашыр – бір жас шегі Қытай жеріне кіріп тұрған қызылтояқты шалбындығы тау жүйесі. **Қайыртқа** – Торғай облысы Жарық және Амингелді аудандарының аумағындағы өзендер. **Қызыр** ағуын тастар, башқұрт, тілдеріндегі «тау баурайы» деген мағынаны байыптап қараған қолайлы. **Қатонқаратай** – Шығыс Қазақстан облысындағы жер, аудан және оның орталығының атауы. **Екі көп қарат** немесе «дөңгелек ескен қарат» дегенді білдіреді.

167-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Мәтіннен біріккен сөздерді тауып, негізгі ойды өз сөздеріңізбен баяндаңыздар.

Мен «мойынұсыну», «бойұсыну» дегенді білдіреді. «Мойынұсыну» – «көбейту», «бағыну» және «айтқанын орындау» деген сөз. Сондықтан ислам Алғаш бағынулы және оның бұрысқан орындауы білдіреді. Ислам сондай-ақ «қиналат» деген сөзді де білдіреді. Қиналат сөзімі Алғашы әмірін орындағанда ғана пайдаланылады. *Менем, ислам «бейбітшілік» және «Алғаш мойынұсыну» дегенді білдіреді. Мойынұсыну ғана тыныштық әкелсе. Ислам – ислам бағыттары және Әміріміз. Алғаш мойынұсыну арқылы жер бетінде бейбітшілік орнатып, оны тыныштыққа бөлеуге болады.*

168-тапсырма. Мәтінді түсініп оқыңыздар. Біріккен сөздерді табыңыздар.

Жайылым бары шұрайлы бола бермейді. Еліміздің әр жерінде қызыл көп тыныштық ағатын жайылымдар бар. Олар: Қарқара, Шапқола, Түсті, Шұбартау, Асы деп аталады. Қарқара жайылымы үстімен Ұлы Жібек жолы өткендіктен, осы жерде ертеде атышулы жерменке болған және Бүгін де бұл өлкеде той толастамайды. Бөйте шауып, қыз қызыл қызыл түл торы, көбелек құйып, сұта шомылды. Тауда өсетін жөкеңдер, жөкең, танаурай, долаң, жазық далаларда өсетін қой бауыры, өнер бұлармен де өте көп болады.

Бас сөз. *Бас сөз* – сөздердің қосарланып немесе қайтанып жазылатын жеріндегі сөз. Қос сөздің екі түрі бар: қайталама қос сөз және қосарланып қос сөз. *Қайталама қос сөз* – сындары бір түбірден жасалған қос сөз. Мысалы: көрс-көрс, көзбе-көз, өз-өзінен, тау-тау. *Қосарланып қос сөздің 4 түрі жасалу жолы бар: 1. Қосымшасыз бір түбірдің қайталануынан жасалады. Мысалы, үлкен-үлкен, су-су, тікен-тікен, көрс-көрс, көзбе-көз, ұзақ-ұзақ т.б. 2. Қосымшасыз бір түбірдің қайталануынан жасалады. Мысалы, бара-бара, айтып-айтып, үйді-үйді, сөйле-сөйле, бір-біріне, көзбе-көз, келер-келмесін, орынды-орынды, жолды-жолды, он-ондап, т.б. 3. Түбірдің бір сынары қайталануынан жасалады. Мысалы, кісі-кісі, қанға-маңға, қанға-қанға, шыр-шыр, қол-қол, жалт-жалт, тас-мас, тіс-тіс, мәре-сәре,*

кемір-семір, нан-пан, сатыр - сұтыр, салдыр-түлдір, қаран-құран т.б.
4. Бір сынары ықпалданып жасалады. Мысалы, тең-тегіс, жап-жасыл, ап-ашы, сұп-сұр т.б. *Қосарлма қос сөз* - сыналары әр түрлі түбірден жасалатын қос сөз: үлкен-кіші, алыс-жақын, қысы-жазы, бала-шаға, көйлек-көпшек.

169-тапсырма. Төмендегі қос сөздердің қайсысында жаңа лексикалық мағына бар екенін, қайсысында ондай мағына жоқ екенін анықтандыңдар. Азды-көпті, қызыл-жасыл, құрт-құмырсқа, қорс-қорс, ақпандайдар, дүкін-дүкін, дүркін-дүркін, қар-қас, зәбір-жап, оқтын-оқтын, сөйсей-сөйсей, дүркін-дүркін, қар-қас, зәбір-жап, азым-түлік, қазы-қарта, жетім-жесір, ауыл-аймақ, абысын-абын, қайта-қайта, қора-қора.

170-тапсырма. Оқып шығыңыздар. Қосарлану арқылы жасалып тұрған сөздердің мағынасын ашып түсіндіріңіздер.

Қамбала. Шешік тәрізді жап-жаппақ. Қамбала бағығы үнемі теңіздің түбінде тіршілік етеді. Ол ауық-ауық жотары қарап қойып, жемінің жүзіп келуін күтіп жатады. Көзге түсіп байқалып қалмау үшін қамбала өзінің өң-түсін де өзгертіп тұрады: сары құмның үстінде оның рені сарғыш тартады, қара лайға тасаланса, өзі де қарасиды, ал шұбар тастың үстінде ол да шұбар бола кетеді. Бірде аквариумның түбіне шамаат тактасын төсіп, суға қалқып кетпеуі үшін, оны таспен бастырып қойыпты. Сөйтсе оған жақындаған қамбаланың үсті тактаның бөтіңдей торлана бастаған көрінеді. Бұл да табиғат шебердің адамзатқа бөлігіз құпия жұмбақтарының бірі емес пе?!

171-тапсырма. Мақал-мәтелдерді мәнерлеп оқып, қос сөздің құрамын анықтаңыздар. Ұрыс-керіс - ойсыздың қаруы. Бала - ата-ананың алтын бағанасы. Қауіпті сәл-пәл елестен, Темір өз-өзінен шыңдалмас. Құтылар таудай пәледен. Сұрай-сұрай сұңғыла болар.

Қысқартқан сөз *Қысқартқан сөз* - күрделі атаулардың қысқартылып жазылған түрі. Мысалы:

ТМД	Төуелсіз Мемлекеттер Достығы
ҚазҰМУ	Қазақ Ұлттық медицина университеті
Ұжымшар	Ұжымдық шаруашылық
кг	Килограмм
Т/АЗ-33	Машина, трактор, ұшақ маркалары

Тіркескен сөз. *Тіркескен сөз* - екі немесе одан көп сөздер тіркесін келіп, бір ұғымды білдіретін күрделі сөздің түрі. Мысалы:

Күрделі зат есім Алматы қаласы, мәдениет сарайы
Күрделі сын есім қара кер, бидай өңді, ұзын бойлы
Күрделі сан есім он бес, екі жүз сексен
Күрделі етістік оқып отыр, жағытып қала жазлады
Күрделі үстеу күні бойы, ала жаздай

172-тапсырма. Мотивті оқып, мазмұнын айтыңыздар. Қарамен жазылған сөздер тіркесу жолымен жасалған туынды сөздерге жататын, қалыптасқан сөздер. Мотивтен қандай көне сөлік дәстүр танылады? Ойыңызды айтыңыздар.

Ал енді сөздің дәстүрлі ырмалардың бірі - тұмар тау. Тұмар тау тіркесі - ислам дінінен ала, байырғы түркілік дәстүр. Тәңірлік наным-сенімдері әріп тұрықтар, берісі көпшілік қазақ үшін - күт, көк, от, су тәрізді жер де киелі «Қара жер» киелі жер деген мағынада. Байырғы қазақтар тұмардың ішінде тұған жердің бір шөкім топырағы болған. Тұмар сөзінің өзі байырғы түркі тілінде «тұма иер», «тұған жер» және сөздердің көпшілігі шыққан. Кейін ислам дінінің орнығуына байланысты тұмардың ішіне дұға жазып сағу дәстүрі қалыптасқан.

173-тапсырма. Мотивті оқып, бірің, қосарлану, тіркесу жолымен жасалған сөздерді тауып, туынды сөздерді құрамына талдаңыздар.

Мүлкімде. Көп - дүние жүзіндегі ең үлкен хайуан. Кит - суда тіршілік ететін, сәлеметі балық емес, ол - аң, яғни сүтқоректі хайуан. Мүлкімде - негіз кит. Ол өте сүйсініп: теңіз түбіне қарай бір километр өткеннен кейін де, бір саяттан кейін ауымен дем алу үшін судың бетіне шығады. Кейне балық әрі ұзын, әрі жаппақ. Кейбіреуінің ұзындығы 9 метрге дейін. Ауырлығы соншалық - бес адам көтере алмайды. Басында екі қызыл таяқ бар қызыл балық майшабақ патшасы деп те аталады, бірақ ол майшабақ үйіріне бағынатын ұнатпайды.

IV тарау. Морфология

Морфология сөз құрамы, қосымша және сөз таптарын зерттейтін ғылымның 2 түрі бар: жалғау және жұрнақ.

Жұрнақ	Жұрнақ
Есімдік	Сөз түлдіруші
Мәтіндік	Сөз түлдіруші

Есімдіктің 9 түрі бар: Зат есім, Сын есім, Сан есім, Есімдік, Етістік, Үстеу, Шығар, Үлгілеу сөз, Олтай.

Қосымша қалам үлгіде қосымшаның екі түрі бар: Олар: жұрнақ және жалғау.

Жұрнақ. Жұрнақ жалғанған сөзге жаңа мағына беріп, туынды сөз жасау. Жұрнақтың екі түрі бар: сөз түлдіруші жұрнақ және сөз түлдіруші жұрнақ.

Есімдіктің жұрнақ түбірдің негізгі мағынасын өзгертіп отан жаңа мағына беріп (Бір-бірі - қойшы, өнер+паз - өнерпаз, ой+да - ойла, бір-бір - бір-бір).

Сөз түрлендіруші жұрнақ екі жалғанған сөздің бастапқы мағынасын өзгертпей, сол түрлендіреді. (Ұй+шік – үйшік, сандық+ша – сандықша, алан+қай – аланқай, қала+тық – қалатық).

174-тапсырма. Мәтінді оқып, жұрнақтардың астын сызыңыздар.

Машиналардың түрлері. Машиналар өздерінің атқаратын қызметіне байланысты энергетикалық, технологиялық, басқарушы, логикалық болып бөлінеді. Энергетикалық машиналар энергия өндіру (генератор) немесе оларды түрлендіру үшін қолданылады. Технологиялық машиналар әртүрлі пайдалы жұмыс атқарып, технологиялық үдерістерді орындайды. Оларға ауыл шаруашылық, жеңіл өнеркәсіп, тау-кен, құрылыс және басқа өндірістерді пайдаланылатын машиналар жатады. Логикалық машинаға электронды есептеуіш машиналар жатады.

175-тапсырма. Мәтіннен жұрнақтарды табыңыздар.

Инженер мамандығының ерекшелігі. Инженерлердің математик пен физиктерден немесе теориялық механика мамандарынан өзгешелігі – олар сан алуан конструкциялардың (машина, механизм, аспап және т.б.) ішкі құрылымын біліп қана қоймай, солардың беріктігін, жұмыс істеу қауіпсіздігін есептей білугінде. Осыған орай, қолданбалы механика, пәндік машина мен механизмдердің ішкі құрылымы, құрылымы, кинематикасы мен динамикасы және жеке бөлшектерінің конструкциясы, есептеу жолдары қарастырылады. Олардың жұмыс істеу қауіпсіздігін анықтау, машиналардың жобасын жасау мәселелеріне де көңіл бөлінеді.

176-тапсырма. Сөздерді құрамына қарай талдаңыздар, түбірін, жұрнақ, жалғауларын ажыратыңыздар.

Болашақ, орнысыз, әлсіреу, бармақтай, халықты, табығат, ауаымын, өзгермейтін, бауырмалдық, көбейткізбеу, оқынбаыз, бағдарламашы, маманданған, көзімбен, өркендеудеміз.

Жалғау. Жалғау сөздерді байланыстырады. Оның 4 түрі бар:

1. Көптік жалғауы
2. Тәуелдік жалғауы
3. Септік жалғауы
4. Жүйтік жалғауы

Көптік жалғауы. Сөздер жекеше түрде және көпше түрде қолданылады. Көптік мағынаны білдіру үшін сөздерге көптік жалғауы жалғанғады. Мысалы: көше-лер, қыз-дар, ағаш-тар. Көптік жалғауы мыналар: -лар, -лер, -дар, -лер, -тар, -тер.

Тәуелдік жалғауы. Тәуелдік жалғауы заттың біреуіне немесе бір нәрсеге тәуелді (меншікті) екенін білдіреді. Тәуелділіктен зат 3 жақтың біріне меншікті болып тұрады. Сол себепті тәуелдік жалғауының 3 жағы және әр жақтың өзіне тән жалғаулары болады:

Жекеше түрі	Көпше
I жак. -м, -ым, -ім -ң, -ың, -ің	I жак. -мыз, -ымыз, -іміз, -іміз
II жак. -ыңыз, -іңіз, -ңыз, -ңіз	II жак. -тарың, -терің, -дарың, -лерің
III жак. -сы, -сі, -ы, -і	-тарыңыз, -теріңіз, -дарыңыз, -леріңіз.

-ларыңыз, -теріңіз
III жак. -сы, -сі, -ы, -і

Сөзге жалғауы. Сөздің септік жалғауын қабылдауын септеле дейді. Септеле алуы нұрды төмендетітінше.

Септік	Сұрағы	Жалғауы
Атив	Кім? Не?	
Ішкі	Кімнің? Ненің?	-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің
Нүрне	Кімге? Неге?	-а, -е, -қа, -ға, -та, -те, -на, -не
Түрне	Кімді? Нені?	-ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті, -н
Жаты	Кімде? Неде?	-да, -де, -та, -те, -нда, -нде
Шығы	Кімнен? Неден?	-дан, -ден, -тан, -тен, -нан, -нен
Көпше	Кіммен? Немен?	-мен (менен), -бен (бенен), -пен (пенен)

Жүйтік жалғауы. Жүйтік жалғауы бастауыш пен баяндауышты байланыстырады. Сондықтан жүйтік жалғауы сөз арқашан баяндауыш болса да, еркіндік тиянақтап тұрады. Сөздің жүйтік жалғауын қабылдауын жіктеу дейді. Сөздер 3 жақта және жекеше, көпше түрде жіктеледі. Ескерту: Біз және сен бізміз, сен сіз және есімдіктің 3-жағының қосымшасы жоқ. Жүйтік жалғауы негізінен септікке және сөм сөздерге жалғанғады.

Түрі	Жак	Есім сөздің жіктелуі
Жекеше	I	Мен дәрігермін
	II	Сен дәрігерсің. Сіз дәрігерсіз
	III	Ол дәрігер
Көпше	I	Біз дәрігерміз
	II	Сендер дәрігерсіңдер. Сіздер дәрігерсіз
	III	Олар – дәрігер
Жекеше	Жак	Етістіктің жіктелуі
	I	Мен келемін
	II	Сен келесің. Сіз келесіз
Көпше	III	Ол келеді
	I	Біз келеміз
	II	Сендер келесіңдер. Сіздер келесіздер
	III	Олар келеді

177-тапсырма. Мәтінді оқып, жалғаулардың түрлерін ажыратыңыздар. Мұнай – байлық. Мұнай – мақтанаш. Екінші бірінші пішесіне жапсырған ақары ағатын байлығының арқасында күлді әлем қазақ елін таныта. Бүгінде ол өмірлік мұқтажды мәселеге айналады. Мұнайдың болса ертеден келетін инвестиция да, несие де мол. Онығз қирап жатқан

экономиканы, токтап тұрған кәсіпорындарды қозғалту мүмкін емес. Соның бөріне де мұнай үміс келілігі болып табылады. Елдің еңсесін көтеріп, жұмыс істеуіне де жол ашылды. Мұнай – ақша. Тек соның көзін тауып, қажетті мұқтаждықтарға жұмсап, жергілікті халық итпінін көруі қысқар.

178-тансырма. Төмөндөгү сөздөргө керектү жактык жактау иди

оқыңыздар
Мен бағыт Жамбыл... еден сөзге даңғыл... Сен маған кім...? Сен менің
ақылышым... тірестім... Сіз оған қарсы... ба? Сіз сахарада менің де
дәйегіңізестің, жаңыз мәжілістем есебінде қажет... қадірлі ... Ең
жұмдан бері тыныш... Сіз отан міндетті емес... Біздер еңбекті сүйетін
ел... Сіз аса талантты офицер... Біз сүйміз бейбіт күнді, бейбіт күнде
туған... Біздің өмір күндей нұрды, бақыт құшқан ұлан... | Бұл істі істеген
мен, Базаарды... |

179-тапсырма. Төмендегі сөздердiң қолданылуын анықта.

[illegible]

Мәңгі Бейітше жерігік жалғавын теріп жазыңыздар

180-тәпсырма. Мәтін бойынша кісінің көзкеміз қашын да кен, қонды
Ат – адамның қанаты. Ат үстіндегі кісінің көзкеміз қашын да кен, қонды
көтеріңкі, енесі биік. Тек атын жүрдек болсын. Пай-пай, тоқымыңда ойлан
жүріңгі, жалын желге желіп, сібен қатып, есіме майсаңда келе жатса, сен
боскеті бағыңдай тербелесің той. Сонда сені ат емес, бүкіл дала тербетеді,
әлденейді... Сенің ән салғың келеді. Ол үшін сәл төйіп қал. Атын сар желге
жәңбілсің. Сен оң қолыңды бау бұтқап, атыңды сипай қамшыла, ұрма, аты
сауырын қамшымен сипа. Міне, енді даланы сен тербесте басталдың. Қане, енді
кен дүниені әлдене, ән сал.

жөн дүниелерде, ан салы.

181-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, көптік жалғаруын табыңдар.

Интернет – бұл әлемдік миллиондаған компьютерлерді біріктіретін жүйе. Егер бұл Интернеттің тарихына үндер болсақ, оның 1969 жылдан басталатынын интернеттің тарихына үндер болсақ, оның 1969 жылдан басталатынын көрсетеді. 1980 жылдан бастап ЭВМ компаниясы дербес компьютерлер шығаруды конвейерге қойды. Интернетті тұтынушылар саны бірнеше мыңнан кәзіргі кезде 60 млн-ға жетті. Интернет аянда шексіз көлемде аралауға тақырыпта ақпараттар бере алады. Интернет арқылы белгілі дабыстық мәтінді ақпараттар алуға болады. Студенттер өздеріне қажетті тақырыпта жазылған кітаптарды, ғылыми жұмыстарды, рефераттарды, т.б. тақырыпта бермей-ақ сұрап, тез тауып алады.

182-танисырма. Мәтінге ойдағы түрліні оқып, адам өміріндегі тілдің қаталқандарға бармау-ақ еркін, тез ағатынын білдіретінін жазыңдар.

Асыл сөз мәңгі жасайды. (Ғ. Мүстафин)

Иш-иштерин, Ожеди мөмөрлөп оқып, жангавулардын астын сизынғыздар. (Бул аял оюл, оюл сөз байлыгы туралы ойланып, өз пікірлериндi айтып берилсін.)

A 1000 x 1000 mm

1990-1991-жылдарынын күн кешем

Текст статьи опубликован в журнале.

Их влияние на наш язык неопределимо.

1000

<http://www.qlime.com>

1000

FROM THE COOK TITING

1. *Сколько человек в вашей семье?*

Еще из этого рецепта, матрешки

1. *С. А. Бондаренко, кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания математики, Пензенский государственный университет.*

1997

University of Kansas, Lawrence, Kansas

INSTITUTE OF MANAGEMENT SCIENCES

измерениях, а также в отношении

1998

Copyright © 2004 John Wiley & Sons, Ltd.

(H. Aïmos)

Мәтіндік форма. Мотивті оқып, жанғаулардың астын сызыңыздар

References

Көзүнүн алдында алдыла ұшып жүрген Жер серіктерінің ел үшін еңбектеніп отыратын жер. Оның түрлері де сан алуан. Мысалы, жерсеріктердің бірі — жер серігі алау ретінде бақылып, өз байқауларын радио арқылы дөңле-дөліп жеткізеді. Тұрғынға ғарышты бірнеше рет айналып үтіретін ол даулы. Бірақ олар түрлері хабарды жерге жеткізіп отырады. Ал байқау Жер серігінің айналы — Жердісті «тартып» бақыдау. Мысалы, ол жай отыннан алынған орманды байқамамен-ақ өрт сөндіршілерге хабарлайды. Жердің жер серігі теологияда пайдалы қазбаларды іздеп табуға қолданылатын біресе адам ағзы жетпейтін биік тауларды, тайғанды, ну қызықты тағы төрелін зертеуге оның көп көмегі тиеді. Оның түсірілген аэрофотосуреттері жер астының қай жерінде мұнай, қай жерінде темір я

1968 жылдан, Мәтінді оқып және онда не туралы айтылғанын білгендеріңіздер. Күннің бәрі үнемі шуақты болып тұрмайды. Кейде бізге күннің көбейгенін оның бәрі күннің дақтары толып кетеді, оның терен қараңғылығын оң жаманың алып бұрқақтар атқытай бастайды. Ғалымдар оның ағартушылығын деп атайды. Жерді қоршаған ауаның берік қабатының бар. Жерді қоршаған ауа қабаты – атмосфера кеселді сәулелерді өткізбейді. Оны ғарыш иесінің пешкасы деп атайды. Оның астындағы ауа қабаты. Күн бөлігінің шыңында кеселді жердегі ауа райы өзгереді. Ондай ауа қабатының ағыл-тегіне алыс сапарларға шығу да, әуе жолдарында

самгугу да катерди. Сондыктан Күннің бетинде не болып жатканын білуге адамдар үшін өте маңызды іс.

186-тапсырма. Тіл өнері туралы берілген 10 мақалды табыңыздар.

мазмұнын айқындап беріңіздер.

өнер	сді	қы	лі	қан	ле
дл	қан	тыл	метен	қа	ген
ды	бы	тап	Көзге	ман	үңде
зыл	ның	қол	ның	ғы	жесн
сөз	қара	жа	жөк	ті	айт
ға	нан	жан	сақа	сыз	айы
жөк	қара	гер	ма	ға	атаң
сөз	сан	орын	мақа	ды	лына
кір	айт	ор	зділ	көңіл	айт
ген	сөз	ға	да	кіл	лына
сөз	зім	тіл	зділ	ті	айт
жы	жөк	дін	дін	сөй	зділ

187-тапсырма. Мәтінді көшіріп жазып, жалғаулардың астын сызыңыздар.

Өзен жағасында жарқабақтан құм, саз, малта тастардың үйіліп жатқанын көруге болады. Олардан басқа жер бетінде және оның қойнауында гранит, актас, тұз, тас, көмір, мұнай, газ, т.б. бар. Жер қыртысын толтырып жатқан денелер тау жыныстары деп аталады. Жазықтар да тау жыныстарының тұрады. Олар тек құрлықта ғана емес, өзен-көлдердің, теңіздер мен мұхиттардың түбіне де таралады.

188-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, көптік жалғауды ажыратыңыздар.

Майда тау жыныстары

Майда тау жыныстары құм мен саз сула ерімейтін берік түйіршіктерден тұрады. Түйіршіктердің құрамына қарай құмның түсі де түрліше ақ, қара, сұрғылт, сарғыш болып келеді. Құрғақ құм түйіршіктері суып, бір-бірімен байланыспай тұрады. Құм елді мекендерді жабдықтайтын су қоймаларының ауыз суы сузіп, тазартуға қолданылады. Таза құмнан ойыс дайындайды. Саз – өте майда тау жынысы. Ол үлгіген тау жыныстарының ең ұсақтарының сула тұтынуынан пайда болады.

189-тапсырма. Мәтінді оқи отырып, пайдалы қазбалардың түрлеріне мен беріңіздер. Мәтін бойынша жалғауларды ажыратыңыздар.

Пайдалы қазбалардың түрлері

Пайдалы қазбалардың түрлері өте көп. Олар қолданылуына қарай негізгі үш топқа бөлінеді:

- 1) Жанғыш пайдалы қазбалар;
 - 2) Кен пайдалы қазбалары;
 - 3) Кенге жатпайтын пайдалы қазбалар.
- Жанғыш пайдалы қазбаларға тас көмір, мұнай және газ жатады. Бұлар

жанғыш тас көмірдің қоры өте мол. Тас көмірдің аса ірі кен орны Қарағанды, Қызылсуан аймақ едімен арзан көмір өндіріледі. Мұнай – өте қызулы отын. Ол құм қалыңынан түсіп жанып кетеді. Мұнайды айыру арқылы бензин, керосин, аспирин майы және басқа көптеген бағалы заттар бөліп алынады. Кен пайдалы қазбалардың құрамында металл кездесетін тау жыныстары жатады. Олардан өңдеу арқылы темір, мыс, қорғасын, алюминий және басқа металдар алынады. Жезқазған және Қонарат мыс кен орындары әлемге әйгілі. Кенге жатпайтын пайдалы қазбалар қышқыл алғұа, тынайытқыштар өндіруге, құрылыс көзетіне пайдаланылады. Бұл топығы тұз, фосфорит, актас, мармәр, гранит, құм, саз т.б. құрайды. Олардың қайсысы болса да біздің жерімізге бағалы.

190-тапсырма. Төмендегі сөз тіркестерінен септік жалғауы бар сөздерді таңдап қай септікке тұрғанын атыңыздар.

Мұнайды өңдетіпте тастады, кездерігі сұмен тотығу, судың тазбен қанығуы, тазбен өңдеу, ұнтақтарды аяқтау, қатпардың тұйықталуы.

191-тапсырма. Мәтінді оқып жалғаудың түрлерін ажыратыңыздар.

Құрғасын мен мырыш бірге кездесіп пошметалл рудалары деп аталады. Бұлардан алып саяқты үшін темірді мырышпен қаттайды. Мырышпен қаттайтын темірден көптеген шаруашылық бұйымдары жасалады. Мырыш ақ және ағыр үшін және полиграфия өнеркәсібіне, басқа саалдарға қажетті. Қорғасынды қабелдерді мойынтрестер, баспахана бовуары мен өлшеулерін жасақта пайдаланады. Қорғасын электр аккумуляторларын жасау үшін өлшегіш материал болып табылады.

192-тапсырма. Сөз тіркестерін септіріңіз сақтаңыздар. Оларды өзгертіп, сойын құрастырыңыздар.

Мұнай мен көмірлерін барлау – разведка полезных ископаемых қорларын тап – разведывательная партия

Мұнай өндіретін жерді іздеп барлау – разведка на нефть

Тас көмірді басасын – угольный бассейни

Тас көмір өнеркәсібі – угольная промышленность

Кен өндіретін орын – жердің үстіңгі қабатындағы кендерді қазып алынуынан қорлар

Құрғасын құраушылар – сушгеселн руды

Қызыл құрғаныштар – геологн – бурншыкки

Кенге жарату – угольный разрез

193-тапсырма. Мәтінді оқып жалғауларды ажыратыңыздар.

1) Өзен кездесетін металдар

Құрылыс өнеркәсібі металдарға да өте бай. Ал бұл металдар қорғасын, алюминий, жасуу өнеркәсібін құру мүмкін емес. Сирек кездесетін отыр осылай аталады. Сирек кездесетін металдар жөнінде қызықпен оқыңыз орын алды. Ол металдар: ванадий, вольфрам, молибден, тас көмір, графит, теллур, тантал, ниобий, скандий, титан.

194-тапсырма. Мәтіннен көптік жалғаулардың табыңыздар.

Құрылыс пайдалануына байланысты машина жасау салаларының бір-бірінен айырмашылықтары бар. Машина жасау өнеркәсібінің әртүрлі

саялары металды бірдей мөлшерде пайдаланбайды. Металдарды көп көлемдегі естігі машиналарға кен қазатын комбайндар, экскаваторлар, құатты автосамосвалдар, трансформаторлар жатады. Алматы ауыр машина жасау зауыты түсті және кара металдурғы, химия комбинаттары үшін күрделі құрал-жабдықтар шығарса, Қарағанды ауыр машина жасау зауыты шахталарға арналған құрал-жабдықтар, бұрылду машиналарын, қрандир мен кен қазатын комбайндар шығаруда. Кентулардағы экскаватор зауыты, Өскеменде түсті металдурғына үшін қажетті жабдықтар жасайды. Ал мұнай және газ өндіру өнеркәсіптерінің құрал-жабдықтары Атырау, Актобе, Павлодар қалаларындағы зауыттарда жасалынады.

Зат есім *Зат есім* – заттың, ұтымның, құбылыстың атын білдіретін сөз табы. Сұрақтары: Кім? Не? Кімдер? Негілер?

Түрі	Ереже
<i>Тулағына қарай</i>	
Негізгі зат есім	Бөлшектеуге келмейтін түбір сөз есім, ұ, ат, ант, бата, құдық.
Туынды зат есім	Зат есімге және басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалған зат есім: бітім, достық, боран, тарсыл.

<i>Құрылына қарай</i>	
Дара зат есім	Бір ғана түбірден тұрады. От, ар, қант, оқушы, баспалақ.
Күрделі зат есім	Кемінде екі сөзден тұрады. Кемпірқосақ, ата-ана, ҚазМУ.

<i>Жалпылай немесе жекедей атылуына қарай</i>	
Жалпы есім	Бірлестес заттардың жалпы атауы кісі, өзен, тау.
Жеке есім	Бірлестес заттардың өз ішіндегі жеке-жеке атауы: Асан, Ертіс, Алашай.

<i>Мағынасына қарай</i>	
Деректі зат есім	Көзбен көріп, қолмен ұстауға болатын зат пен құбылыстардың атауы. Ағаш, қалам, су, домбыра, сөк, сия.
Дерексіз зат есім	Оймен, ақылмен сезіп білетін ұғымдардың атауы. Қайғы, арман, сана, күанш, жақсылық.

Ірілестіру. Мәтінді оқып, жалқы сөздердің астын сызыңыздар.

Ұлы Отан соғысы кезінде батыс аудандардан көшірілген зауыттар Қазақстанның қалаларына орналастырылып, машина жасау өнеркәсібі дамып отырды. Мысалы 1941 жылы Мәскеу, Воронеж, Харьков қалаларынан көшірілген зауыттар Шымкент қаласындағы пресс-автомат зауыты, Петропавл провинциялық материалдар зауыты және Ақтөбе рентген аппаратурасы, Астана машина жасау зауыттары, Тянь неруге байланысты жазғы зауытының машиналарын жасайтын Павлодар трактор зауыты қалпына келтірілген трактор 1968 жылы конвейерден шықты.

16- тапсырма. Мәтіннен жалпы, жалқы сөздерді тауып, жасалуына мен біріктіріңдер.

Қазақстанның ірі республикалық деңгейдегі автомобиль жолдарының бірі – Алматы – Екібастұз – Тараз – Шымкент жолы. Алматыдан Семей және Петропавлға баратын жол Жаркент, Талдықорған және Текеліге қарай жеткізіледі. Жалпытөбе теміржол стансасы маңында бұт жол Шығыс Қазақстанға жолмен жалғасады.

Қазақстанның біріккен бірде жергілікті деңгейдегі автомобиль жолдары Қарағанды – Тараз – Астана, Семей – Павлодар – Омбы, Орал – Атырау, Қостанай – Астана, Қарағанды – Жезқазған, Алматы – Шелек – Нарынқол, Тараз – Астана, Қызылорда – Жоларқа жолдарының шаруашылық үшін маңызы зор.

Маңызы зор түсті металды мұнай-газ кен орындарын игеруге байланысты және басқалары өндіріс жұмыс істеуші барлық мұнай кәсіпшіліктерімен байланысты жолдар салынған. Солтүстік Қазақстанда Астана – Қостанай, Астана – Қызылорда, Петропавл – Қостанай автомобиль жолдары салынып отыр. Мәтіннен зат есімдерді тауып, оларға жалғанған сөздерді тауып, біріктіріңдер.

Қазір өнеркәсіптің өндірісте, тартуға және тұтынуға қажетті машиналар мен құрал-жабдықтарды электротехникалық машиналар дейміз. Оларға мысалы төменгі вольтті аппаратура мен электр жабдықтары зауыты, электр өнеркәсібінің қажетті аппаратура зауыты, Семей кабель зауыты, Өскемен электр өнеркәсібінің қажетті конденсатор зауыты, Талдықорған электр мұлактор зауыты, Қарағанды электр мұлактор зауыты, Ақтөбенің рентген аппаратуралары зауыты, Қызылорданың өткізгіш тыныс алу аппаратурасы зауыттарын атауға болады.

Ақтөбе өнеркәсібінің машиналарына жер қырғатын, дән себетін, топырақ таспағын құрастыратын, егіншілік пен мал шаруашылығына қажетті жай және қиын машиналар жатады. Қазақстанда Павлодар трактор зауыты, Макин машина комбинаты зауыты, Петропавл шатын апаратын қозғалтқыштар зауыты, Астанада «Қызыл Ауылтехника» зауыты жұмыс істейді.

17- тапсырма. Төмендегі мәтіннен көптепін тұрған және көптелмейтін сөздерді тауып, өзіңіздің түсіндіріңіздер.

Қазақ халқының жер, су, уран, жүн, мақта, астық... Қазақ халқының жер, су, уран, жүн, мақта, астық... Қазақ халқының жер, су, уран, жүн, мақта, астық... Қазақ халқының жер, су, уран, жүн, мақта, астық...

орталығы Байқоңыр аспан әлемін тереңірек зерттеуге даяр.

Қазақстанда тұратын халықтардың саны басқа тәуелсіз мемлекеттердің түпкілікті халықтарымен салыстырғанда аз. Қазақтар Кавказда, Ресейде, Украинада, Кореяда тұратын ұлттармен қоян-қолтық бірге өмір сүруде.

Қайта құру кезеңі әрбір халыққа, ұлт өкілдеріне өзінің мәдениетін, өнерін, тілін, дәст-тұртын сақтауға мүмкіндік береді. Н.Ә. Назарбаев өз сөзінде: «Бізге ұттаралық арадық деген жоқ. Қазақстанның айрықша ерекшелігі – мұнда тұратын халықтар арасындағы туысқандық, достық қатынастардың тереңдігі» – деп атап көрсеткен.

199-тапсырма. Сөйлемдерді оқып, қарамаңдағы зат есімдердің қай есептікте тұрғанын және сөйлемнің қай мүшесі екенін айтыңыздар.

Республикамыз темір кен орындарына өте бай. Оның ішінде, ірі темір кен орындарының қатарына Қостанай облысы Торғай ініндегі Соколов-Сарыбай, Лисаков, Қашар, Аят, Орталық Қазақстан аумағындағы Ағасу, Қаражал кеніштері жатады. Соколов-Сарыбай кен орынын 1949 жылы ұшықш М. Сұрғұтанов ашқан болатын. Жылына 30–40 млн т темір кенін өндіретін Соколов-Сарыбай кен байыту комбинаты жер бетіне жақын орналасқан темір кенін өндіруге маманданған. Онда темір кені концентраттарын шығарады. Ал Лисаков, Аят, Қашар кен байыту комбинаттары шығаратын флюс қосылған жентектер шойын өндіру үшін сапалы шикізат болып табылады. Сонымен қатар бұл кен орындары Оралдың металлургия комбинаттарын шикізатпен қамтамасыз етуде.

200-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, ондағы зат есімдерді табыңыздар да, сұрақ қойып, мағынасын ажыратыңыздар.

Су – ғажайып зат. Олай дейміздің бірнеше себебі бар. Су үш түрлі күйінде кездеседі: мұз, су және бу.

Су – тіршілік көзі. Суың тіршілік ететін ағза кездеспейді. Тіршілік құбылыстарының бәрі судың қатысуымен жүреді. Сондықтан ағзалаар денесі 50-ден 90 пайызға дейін судан тұрады. Салмағы 70 кг адамның денесінде 50 кг су бар. Оның мөлшері 17 кг кемісе, адам өледі. Адам су ішпей бір апта ғана шыдай алады.

Су – табиғатта ең көп таралған зат. Жер бетінің үштен екі бөлігін су қабаты алып жатыр, қалған үштен бір бөлігі ғана құрлық.

Судың тағы бір қасиеті ол жер бетінде үнемі тынымсыз айналыста жүретіндігі.

Күн сәулесі қызуынан мұхит, теңіз, көл, өзен суы буланып, ауа қабатына барады. Топырақтан, өсімдіктерден, жануарлардан да су бу күйінде бөлініп, ауа қабатына көтеріледі.

Көзге көрінбейтін су буы ауаның салқын қабатына көтерілгенде қоюланып, бұлт түзеді. Бұлт ауаның ағысымен, қозғалысқа түседі. Ол жауын-шашынға айналып, құрлыққа қайтып оралады. Бірақ ұзақ тұрақтамайды. Күн қыздырғанда қайтадан ауаға ұшып шығады.

Зат есім жасайтын жұрнақтар. Зат есімнің рөл мәнін тудыратын жұрнақтарды

№	Жұрнақ	Мысал
1	-ек, -ек, -қа, -а, -е	Атеке (атке) Исеке (Иса) Атеке (атке) Жәке (Жамбыл) Әпке (әпке) Нүке (Нүргейіс) Мұқа (Мұхтар)
2	-й	Атай, әкей, шешей, жездей
3	-тай	Ағатай, апағай, әкестай, шешетай
4	-жан	Ағажан, атажан, апажан, Абайжан
5	-қан, -кен, -қай, -кей, -ан, -ң	Балақан, бұзауқан, шеше-кей, Дәкен (Дәрікұл)
6	-шақ, -шек	Құлаңшақ, інішек
7	-шық, -шік	Қапшық, төбешік
8	-ша, -ше	Сандықша, күрекше
9	-ш, -ыш, -іш	Қалқаш, Нұрыш (Нұртай)
10	-сымақ	Қорасымақ, таусымақ

Бөлімдерден зат есім жасайтын жұрнақтар

№	Жұрнақ	Мысал
1	-шы, -ші	Койшы, күйші
2	-шылық, -шілік	Шаруашылық, кеншілік
3	-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік	Балалық, адалдық, жол-дастық
4	-кер, -тсер	Айлакер, саядакер
5	-шы, -ші	Койшы, күйші

Бөлімшемен зат есім жасайтын жұрнақтар

№	Жұрнақ	Мысал
1	-м, -ым, -ім	Байғам, күзем, қысым
2	-мд, -мд, -бд, -бд, -пд, -пд	Ұрмд, көрмд, сүзбд, кеспд
3	-қм, -қм, -тм, -тм	Шалғам, тепім, бұрым
4	-қ, -қ, -іс, -іс	Талақ, айтыс жүріс
5	-қ, -қ, -ық, -ық, -ақ, -ақ	Тарақ, күрек, қылық
6	-ыш, -ыш	Қуаныш, таныш, өкініш
7	-н, -н, -ін	Боран, жуан, түйін
8	-у	Сабалу, жамау, көсеу
9	-ынды, -інді	Шайынды, үйінді, үтіні
10	-ғыш, -тіш, -қыш, -кіш	Сүзгіш, сыпырыш
11	-уыш, -уыш	Өлшеуіш, бастауыш
12	-ыр, -ір, -р, -ар, -ер	Үгір, шұқыр

Зат есімнің сөйлемдегі қызметі

Ереже

Нәтижесі	Зат есім сөйлемде атау есептігінде тұрып бастауыш болады. Кейде кім? Не? Сұрақтары тәуелсіз
----------	---

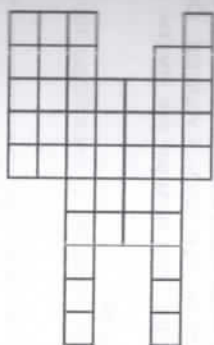
	қойыла береді (кімің?, неңің?), Мысалы, Жел күшейе түсті. Әкем үйге келді.
Анықтауыш	Зат есім ілік септігінде тұрып және өзінен кейінгі сөзді айқындап, анықтауыш болады. Мысалы: Алтын сағат сыйлаған екен. Қарда ауылдың малдары жайылып жүр.
Толықтауыш	Зат есім атау мен ілік септіктерінен басқа септіктер тұтқасында тұрып, толықтауыш болады. Мысалы: Ертегімен ұрпағыңды естелікке үйрет.
Пысықтауыш	Зат есім барыс, жатыс, шытыс, көмектес септіктерінде келіп немесе көмекші есіммен, септеулік шылаумен тіркесіп пысықтауыш болады. Мысалы: Көпенкеде атам отыр.
Баяндауыш	Зат есімдер жіктеліп келіп немесе атау септігінде тұрып сөйлемде баяндауыш болады. Мысалы: Бала – артта қалған із, байлық – сыйтпін мұз.

201-тапсырма. Мәтінді көшіріп жазып, заттың атын, сынын білдіретін сөздерді құрамына қарай талданыздар. Жер қойнауындағы химиялық элементтердің сан алуан қосылыстарынан пайда болған сұйық қаустобинолиттер. Негізінен алғанда көмірсутектерінен тұратын бұл заттар дербес үйірмелер шоғыры түрінде жекеленеді: метанды, нафенді және ароматты (хош иісті) тізбектер. Оның құрамында оттегі, азот, күкірт, асфальтты шайыр қосылыстары да кездеседі. Мұнайдың түсі қызғылт, қоңыр, қошкыл, кейде ол ашық сарғыш түсті, ақшыл болып келеді. Мысалы, Әзірбайжанның Сурахана алаңында ақшыл түсті мұнай өндіріледі. Мұнай судан жеңіл, оның меншікті салмағы 0,65–0,95 г/см³. Мұнай өз бойынан электр тогын өткізбейді. Сондықтан ол электроникада изолятор (айырушы) ретінде қолданылады. Осы кезеңде мұнай құрамынан екі мыңнан астам халық шаруашылығына керекті заттар алынып отыр: бензин, керосин, лигронин, парафин, көптеген нис-сү түрлері, кремдер, парфюмериялық жұмсақ майлар, дәрі-дәрмектер, пластмасса, машина дөңгелектері, т.б.

202-тапсырма. Әріптердің орнын ауыстыра отырып, жана сөз жасаныздар.

Ө	З	Е	Н
Т	А	Р	Ы

203-тапсырма. «Зат есім» сөзжұмбағын шешіңіздер.

1. Үлгінің аты.
2. Баладар журналы.
3. Қазақстандағы қаланың аты.
4. Ауданның аты.
5. Педатог-жазушы.
6. Киім ілестін орын.
7. Үй хайуаны.

Көмекші есім

Көмекші есім – лексикалық мағынасынан айырылып, сөйлемде екінші бір сөздің шылауында қолданылатын зат есім. Мысалы, *сұрт, іш, маң, аяқ(ы), бет(і), көз, жемі т.б.* (Ауылдың жанын терең есті).

Әдетте көмекші есім тәуелсіз жалғауында тұрып, негізгі зат есіммен тіркесіп сөйлемнің бір ғана мүшесі болады.

204-тапсырма. Көп нүктенің орнына жеңіш ішіндегі көмекші сөздердің тізбесін қойып, олардың мағынасын, тұтқасын, қандай сөзбен байланысып тұрғандық анықтаныздар.

(ұшында, ортасы, алды-артын, шеті, аяғы, айналасы, ішінде, арасы)

Оның кішкене қара төбел құлыны енесінің ... орап шапқылап жүр. Көз ... Мойынқұмның Көкшесұм атылатын бергі бөлігі мұнартып тұр. Сол құм мен өзіміз кіле жатқан осм жиектің ... жырыма-жырыма бес шақырымдай. Үй ... көк шарбақ. Шарбақ ... отырғызған аташ. Түн ... болып қалды, бірақ Әлияда ұйқы жоқ. Істің немесе тынары әлі белгісіз. Әскер тұтқындар лагері Днепр маңындағы Хопко селосы ... болатын.

205-тапсырма. Берілген көмекші сөздерді негізгі сөздермен тіркестіріп, сол тіркесті қаптастырып, сөйлем құрастырыңыздар.

Ман, қас, орта, үст, аяқ, іш, шет, қыр.

Ауылдың маңы көкөрай шалғын. (Маңы – көмекші есім, ол ауылдың деген сөзбен байланысып тұр.)

206-тапсырма. Сөйлемдерді оқып, негізгі сөздер мен көмекші есімдерді анықтаңыздар. Негізгі сөздер қай сөз табы екенін талданыздар.

Ауылдың шеткері жағында шалғын өзін ағып жатыр. Өзеннің үстіне көпір орнатылған. Көпірдің жиегі цементпен бекітілген. Көпір үстінде ағылып жатқан машиналар. Жамағ дөңестің төбесінде тұр. Көшкі ауада есік алдында еркін сөйлескен үй ішінің әңгімесі Жамбылдың құлағына анық естіледі.

Ауылдың сыртындағы жолмен жолаушылар кетіп барады. Университеттің алдында демалатын сайбақ бар. Ауылдың жаны терең сай. Сәтбаяв көшесінің маңы студенттерге толы. Қарағайдың түбіне күн сәулесі түспейді. Отан алдында борыштымыз. Тау басына шықтық. Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты.

Сын есім

Сын есім – заттың түрін, түсін, сипатын, салмағын, көлемін білдіретін сөз табы. Сұрақтары: қандай? қай?

Түрі	Ереже
Негізгі сын есім	Түбір сын есім (сары, таза, тәтті, терең)
Туынды сын есім	Жұрнақ арқылы жасалған сын есім (көшпелі, сөзшен, оқымдысты, әлсіз)

Құрамына қарай	
Дара сын есім	Бір ғана сын есімнің сындық белгіні білдіруі (ақ, бойшаң, жасыл, балшық)
Күраделі сын есім	Тіркескен және қосарланған сын есімнің сындық белгіні білдіруі (ақ киімді, қара торы, көп бадалы, тап-таза)
Мағынасына қарай	
Сипаттық сын есім	Сындық белгіні анықтайтын төл сын есім (сұр, қызғылдау, биік, үлкен, көкпенбек)
Қатыстық сын есім	Басқа сөз таптарынан жасалған туынды сын есім (бойшаң адам, өнерлі бала)

Туынды сын есім жасайтын жұрнақтар

Жұрнақ	Мысал
Есім	-ды, -ді, -ды, -ді, -ты, -ті, -сыз, -сіз
Сөздерден сын есім	-ғы, -ті, -қы, -ті, -лық, -тік, -дық, -дік, -шан, -шен, -дай, -дей, -тай, -тей, -кой, -кор, -паз, -кер, -гер, -н, -ы, -і
Жасайтын жұрнақ	Далалы, орманды; Балашы; Жазғы, ішкі; Балалық; Кекшіл; Бойшаң; Таптай; сұдай; Санқой; әуесқой; Тарихи, қазақи;
Етістіктен сын есім жасайтын жұрнақ	-ғақ, -гең, -қақ, -кең, -ақ, -ек, -ық, -ік, -к, -к, -ғыш, -тіш, -қыш, -кіш, -тыр, -тір, -қыр, -кір
	Жабымсақ, үрек; Ашық, ақсақ; Біліпші, айқыш; Тапқыр, атыр; Ұйлашақ; Асыранды, үйінді; Созбалы, аспалы; Шылдыл;

-шақ, -шек -нды, -ңді, -нды, -ңді і -малы, -мелі, -палы, -пелі, -балы, -белі -ымды, -імді, -мды, -мді ді -аған, -отен улы, -улі -ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе е -ынқы, -інкі, -ңқы, -ңкі	Қабан, Ілүлі, асулы; Қызба, бөксе; Басынқы, көтерінкі;
--	--

Сын есімнің шырайлары

Екі заттың сын-сипатының бір-бірінен артық немесе кем екенін көрсету үшін шырай қолданылады. Шырайдың екі түрі бар: салыстырмалы шырай және күшейтпелі шырай.

Ереже	Жасалу жолдары
Салыстырмалы шырай	Бір заттың сындық белгісінен екінші затпен салыстырғанда кем не артық екенін білдіретін шырайдың түрі
Күшейтпелі (асымалы) шырай	Білілгі бір сындық белгінен бір нәрседен өте артық не өте кем екенін білдіретін шырайдың түрі
	Сын есімнің алдынан күшейткіш бұйынның қосарлануы арқылы жасалады (сап-сары). Сын есімнің күшейткіш үстеумен (тыс, аса, өте, ең нақ т.б.) тіркесуі арқылы жасалады (тым ауыр, ең әлемі).

Сын есімнің сөйлемдегі қызметі

Ереже	
Анықтауыш	Сын есім сөйлемде негізінен анықтауыш болады (Қырдағы қызыл-сары гүлдер көздің жауын алады).
Баяндауыш	Заттанған сын есім атау септігінде тұрып баяндауыш болады (Сыпайы сырғы сақтар, әдепті арын сақтар).
Толықтауыш	Сын есім заттанып келіп, толықтауыш болады (Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен).

Пысықтауыш	Сын есім естістіктің алдынан келіп, іс-әрекеттің сынын білдіріп, пысықтауыш болады. (Ол әнді жақсы айтты. Ол бүтін көңілді жүр).
Баяндауыш	Сын есім сөйлем соңында жіктеліп немесе заттанып келіп, баяндауыш болады. Сен үйдің үлесіңсің.

207-тапсырма. Мына жұрнақтарды жалғап, зат есім және сын есім жасаңыздар, жұрнақтарды сипаттаңыздар.

-лық, -лік, -дық, -тік, -кер, -гер, -ық, -ік, -к, -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -ыш, -п, -ыр, -ір, -р, -қы, -кі, -ты, -ті, -қыр, -қыр, -тыр, -тір

208-тапсырма. Сын есімдерді тауып, олардың байланысып тұрған сөздерімен бірге теріп жазыңыздар. Сапалық қатыстық, сын есімдерді ажыратыңыздар.

Корғасын – сұрғылт түсті, өте ауыр және тапталғыш металл. Адамдар корғасынды өте ертеден пайдаланып келеді. Ежелгі шығыс елдерінде одан тұрлі мүсіндер, үй жиһаздары, бертін келе бытыра, оқ жасаған. Қазіргі кезде ол көбінесе аккумулятор өндіруге, электр кабельдерінің сыртын қаптауға жұмсалды. Корғасынның ерекше қасиеті – ол адамға өте зиянды радиация және рентген сәулелерін өткізбейді. Сондықтан одан радиоактивті заттарды сақтайтын қораптар, рентген кабинетінің құрал-жабдықтары дайындалды.

Мырыш – көкшіл сұр түсті металл. Ауданың, ылғалдың әсеріне тозымды. Мырыш жалатынған темірді тот баспайды. Ондай қаңғытқардан жасалған шелек, деген, астаулар күнделікті тұрмыста жиі қолданылады.

209-тапсырма. Берілген сын есімдердің бір тектес сапалық белгілерін көрсететін жұрнақтарды жалғап жазыңыздар.

Қызыл. Көк. Қымбат. Ақ. Ұзын. Кіші. Ашы. Блік. Жұас.

Қызыл-қызылт, қызғылттым, қызылдау, қызылбар, тым қызыл, өте қызыл.

210-тапсырма. Берілген сын есімдерден салыстырмалы шырай жасаныздар. Салыстырмалы шырай тұтасындалаы сын есімдерді қатыстырып сөйлем құрастырыңыздар.

Толық. Блік. Көк. Сұр. Жаман. Желің. Тар. Мықты. Кіші. Қатты. Жақсы.

Үлгі: *толық, толықты, толықырақ, толықша.*

211-тапсырма. Мәтінді оқып, сын есімдерді тауып, ерекшелігін еске түсіріңіздер.

Тас көмір – қатты, көбінесе қара түсті зат. Жер қойнауында тас көмірдің үш түрі кездеседі. Тас көмірдің ең сапалы түрі антрацит. Ол шымақай қара түсті, ұстанды басқалардай қоңға жұпайды, әрі металл сияқты жалтырап тұрады. Ол жылуды өте көп береді. Қызуы күшті болғандықтан негізінен металл қорытуда жұмсалды.

Қадімгі тас көмір де қара түсті, бірақ ол антрациттей жалт-жұлт етіп тұрмайды, қызуы да одан көмірек.

Қоңыр көмір мүлде жалтырамайды, солғын қоңыр түсті, жылуды аз

береді. Оңай үтіледі. Бұқып жанады, жаққанда күл көп қалады. Сондықтан жерлікті отын ретінде пайдаланылады.

212-тапсырма. Төменгісі сөз тіркестерінен бірге сын есімнің мағыналық түрлеріне қарай сөйлем құрастырыңыздар.

Тұн-тұзу қайыңдар. Кен-кен көшкер. Ып-ыпк үйлер. Өте ұзын көше. Тым мыстық күн. Тұп-тұшы сұ. Мөп-мөпкір бұлақ. Өте таза жер.

Үлгі: *Тұн-тұзу қайыңдар мен кен-кен көшкер Алматының көркін аша түскендей.*

213-тапсырма. Сөйлемдерді оқып, құрамындағы сын есімдер сөйлемнің қай мүшесінің қызметін атқарып тұрғанын сұрақ қою арқылы ажыратыңыздар.

Судың еріген заттарының мөлшері оның кездесетін жеріне байланысты. Солған орай минералды судың ішуге жарайтыны да, жараматтыны да бар. Імуге жарамды судың бір литрінде 2–20 грамм еріген тұздары болады. Ол адам ағзасына пайдалы, әр түрлі сырқаттардан айығуға жардамдеседі. Сондықтан ондай судар шипалы судар деп те аталады. Олар ел арасында «Арасан» деп аталады. Алматырасан, Қаталарасан, Барлықарасан, Арасанталың, Жаркентарасан атаулары осыдан шыққан.

214-тапсырма. Әріптерді жүйесі қолдансаңыздар, бір мысал шығалы.

Ұ	Н	Ы	Д	А
Й	А	Ұ	Т	Қ
Д	С	А	Ы	М

215-тапсырма. Сын есімдерді тауып, мағыналық түрлеріне қарай ажыратыңыздар.

Гранит – қатты, тығыз тау жынысы. Ол көбіне жер қыртысының терең қойнауында орналасады. Таулы аймақтарда жер бетіне шығып, кең көлемде таралады. Орталық Қазақстандағы Сарыарқаның көптеген таулары түгелдей граниттен тұрады. Гранит өте мықты судың, желдің, күннің әсеріне өте төзімді. Сондықтан оны үйлердің іргетасын қалауға, көпірлер, ескерткіштер тұрғызуға пайдаланады.

Гранит қазақта «түйіршікті» деген ұғымды білдіреді. Ол көптеген түйіршіктерден тұрады. Өңсекейік нақсатқа пайдаланғанда оның бетін тегістен, жылтыратады. Құмтас құм түйіршіктерінің бірітіп, қатұынан пайда болған.

216-тапсырма. Мәтінді оқып, қатыстық сын есімдерді табыңыздар.

Мұнай – сұйық қаустоболиттерге жататын табиғи шикізат. Ашық сары, жасыл және қышқыл қоңыр ренді, кейде қара түсті болып келетін, ұлғайраулығын сәулелерден жарық шығаратын сұйықтық. Генетикалық тұрғыдан алғанда мұнай шетелді жыныстар қабатымен бірге келіптен. Көбіне көмірсутектің түрлерін терен өзгерістерге ұшырауынан жаралған органикалық заттың өз алдынша оқшауланатын шотырлануынан жиналған табиғи кондендрат болып саналады.

Мұнай – ең маңызды энергетикалық, химиялық, минералдық шикізат. Қазіргі заманғы іштен жанатын және реактивтік двигателдердің отын-дары түрлі жазар майлар мұнайдан алынады. Химия өндірісінің көптеген салалары мұнай өнімдері мен мұнай газдарын өңдеуге негізделген.

Сан есім

Түрлері		Мысалдар	
Туңғасына қарай	Негізгі	Екі, төрт, елу, қырық	
	Туынды	Бірінші, екеу, бірер, елудей	
	Дара	Бір, екі, бес, жүз, мың	
Құрамына қарай	Күрделі	Он бес, бес жүз, бір мың елу	
	Есептік	Бір, екі, жүз, мың	
	Реттік	Бірінші, жүзінші, мыңыншы	
Матғынасына қарай	Жинақтық	Біреу, екеу, үшеу, бесу	
	Топтау	Оннан, мыңнан, екі-екіден	
	Болжалдық	Елудей, бірер, мыңдап, жүздеген	
	Бөлшектік	Үштен бір, екі бүтін оннан екі	

Сан есімінің мағыналық түрлері

Түрлері	Сұрақтары	Жасау жолдары	Мысалдар
Есептік сан есімдер	Қанша? Неше?		бір, екі, үш, төрт, бес, тоғыз, он, жиырма, отыз, елу, сексен тоқсан, жүз, алты жүз, бес мың
Реттік сан есімдер	Нешінші? Қаншасыншы?	-ыншы, -інші, -ншы, -нші	бірінші, оныншы, екінші, алтыншы, жүзінші
Жинақтық сан есімдер	Нешеу?	-у, -еу	біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесу, алтау, жетеу

Болжалдық сан есімдер	Қанша? Неше? Қаншадан? Нешеге жуық?	-дай, -дей, -тай, -те и -даған, -деген, -тағ ан, -теген, -ср, -лап, -леп, -дап, -деп, -тап, -теп	елудей, отыздай ондаған, жүздеген, бірер, жүздеп, ондап, елулеп, мыңдап
Топтау сан есім	Нешеден? Қаншадан?	-дан, -ден, -тан, -те н, -нан, -нен	бестен, оннан, жүзден, он алтыдан, екі-екіден, жүз-жүзден, бір литрден
Бөлшектік сан есім	Қанша? Неше?	Есептік+шығыс есептігі Жарты, жарым, ширек	оннан бір бір бүтін бестен үш мың жарым жүздің жартысы

Сан есімінің сөйлемдегі қызметі

Анықтауыш	Ереже Сан есім сөйлемде негізнен анықтауыш болады. (Үйдің бес-алты малымыз жоғалып кетті.)
Бастауыш	Заттанған сан есім атау септінде тұрып, бастауыш болады. (Аптау ала болса, ауылдағы кетеді, төртеу түсел болса, төбесіңі түседі.)
Толықтауыш	Сан есім заттанып келіп, толықтауыш болады. (Екеуінен үйренгенін саған жетеді.)
Пысықтауыш	Сан есім етістіктен тіркесіп, іс-әрекеттің мөлшерін білдіріп, пысықтауыш болады. (Ат бастаймын деген жерін үш рет басады.)
Баяндауыш	Сан есім сөйлем соңында жіктеліп немесе заттанып келіп, баяндауыш болады. Сен үйдің бесіншісің.

217-тапсырма. Метінді оқып, сан есімінің түрлерін ажыратыңыздар.

Көңді Алтайдағы полиметалл кенін пайдаланып, Оскеменде қорғасын-мырыш, титан-магний комбинаты жұмыс істейді. Комбинат – шығаратын өнімі мен технологиялық деңгейі жөнінен түсті металлургия саласындағы ең жақсы дамыған кәсіпорындардың бірі.

Республикамыздың оңтүстік бөлігіндегі Қаратау тауларындағы Мырғаламсай, Ақмсай, Байқамсай қорғасын-мырыш кеніне негізделіп Шымкент қорғасын зауыты салынған. Шымкент қорғасын зауытында 1991 жылға дейін өнімінің 25 түрі өндіріліп, шикізаттан 14 элемент алынаса, қазіргі кезде өнімінің 15 түрі өндіріліп, шикізаттан 9 элемент алынады. Жондар

222-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазып, сан есімдердің қай сөйлем мүшесінің қызметін атқарып тұрғанының астын сызып көрсетіңіздер.

Телекоммуникацияның техникалық базасы – 637 қалалық және 2,8 мың ауылдық 19 автоматтандырылған халықаралық стансыардан тұрады. Ғылыми-техникалық прогрестің өркендеуіне байланысты ұлты байланыс және Интернет арқылы байланысу жүйесі қалыптасқан.

Республика көлігі құрылымындағы өзгерістер негізінде меншіктің түрлі формаларын жасау және кеңейту, (теңіз, теміржол, аудандарлық автомобиль, халықаралық әуе және құбыр жолдарын), сондай-ақ халықаралық технологиямен байланысты дамыту – бірінші кезектегі мәселе. Қазіргі кезде республика алдында тұрған міндет – барлық мүмкіндікті пайдаланып алыс шетелдерге шығатын құбыр жолдарын жасау.

Есімдік

Есімдік – зат есім, сын есім және сан есімнің орнына қолданылатын сөз табы. Есімдіктің мағынасына қарай төмендегідей 7 түрі бар:

	Ереже	Мысал
Жйктеу	Белгілі бір жазқ түрінде қолданылатын есімдіктің түрі	Мен, сен, сіз, ол, біз, сендер, сіздер, олар.
Сйтеу	Нұсқау және көрсету мағыналарын білдіреді	Сол, мынау, аналар, міне т.б.
Сурау	Жауап алу мақсатында қойылған сұрақтар. (Қазақ тіліндегі барлық сұраулы сөздер жатады.)	Кім? не? неше? қайда? неге? т.б.
Өздік	Өздік есімдігіне ар түрлі тұтадағы өз деген бір ғана сөз жатады.	Өз, өзім, өзімнің, өз-өзіне
Жалпылау	Жалпылау, жинақтау мағыналарын білдіретін есімдіктің түрі	Барлық, бәрі, күллі, барша, тегіс, т.б.
Белгісіздік	Затты, сындық белгіні, сан мөлшерді жорамалдап көрсететін есімдік түрі.	Кейбіреу, қайсыбір, әлдеқайда, әлдеқандай т.б.
Болымсыздык	Болымсыздық мағынаны білдіретін есімдіктің түрі	Еште(кім, қайда, қашан т.б.), ештеңе, дөңселе.

Есімдік құрамына қарай дара және күрделі болып бөлінеді. Дара есімдік бір сөзден тұрады. Мысалы: мен, олар, біреу, барлық, қайда, мынау, т.б.

Күрделі есімдік екі түбірден жасалады. Мысалы: кімді-кім, әлдеқашан, әркім, ешбір, т.б.

Есімдіктің естелуі

Атау	Мен	Ол
Ілік	Менің	оның
Барыс	Мені	оны

Табыс	Мені	оны
Жатыс	Менде	онда
Шығыс	Менен	одан
Көмектес	Менімен	онымен

Есімдіктің тауелденуі

	Ол	Өзі
Жекше	Менің	өзім
	Сенің	өзің
	Сіздің	өзіңіз
	Оның	өзі
Көпше	Біздің	өзіміз
	Сендердің	өзіңдер
	Сіздердің	өзіңіз
	Олардың	өздері

223-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, есімдіктердің түрлерін анықтаңыздар.

Елімізде өндірістің электр энергиясының 8%-ы су электр стансаларына тиесілі. Мұндай стансалар, әсіресе республиканың таулы аудандарындағы өзендердің құлау күшін пайдалануға негізделген. Қазақстанның су энергетикалық ресурстары жылына 160млрд кВт * сағ электр энергиясын ауыта мүмкіндік береді.

Қазақстан су электр энергиясын өндіруде Ресейден, Тәжікстаннан кейінгі үшінші орында. Су ресурстары әрқелсі тараптан, оның басымы Қазақстанның шығысы мен оңтүстік-шығысында. Су электр энергиясын өндіру отын ресурсына жақын орналасқан жағдайда тиімді болады. Үйрек су электр стансаларының құрылысы ұзақ мерзімді алды және технологиялық жобалықтарды көп қажет етеді. Мұндай стансалар дер кезінде тез іске қосылмай, әрі сенімді. Негізгі жұмысын жаз мезгілінде істейтін су электр стансаларының өндірген энергиясының өзіндік құны төмен болады.

Су электр стансалары Ертіс өзені мен оның салаларында салынған. Мұнда Іртіс, Бұқтырма, Өскемен және ең ұзатты 1,3 млн кВт Шүлбі су электр стансасы жұмыс істеуде. Көнді Алтайдың таулы өзендерінде Үлбі, Хайрозовск, Тұрсуенск, Тишинец шатын су электр стансалары бар.

224-тапсырма. Берілген сөйлемдерді оқып, есімдіктердің қай түрі секініп отырғандар.

Менің мамандығым – машина жасау технологиясы. Мен бұл мамандық бойынша өндірісте машина жасау заводында инженер-технолог болып жұмыс істеймін. Сонымен бірге ғылыми-зерттеу институтында инженер-жобалаушы /конструктор/ болып жұмыс істеуге болады. Автоматке инженер-механик болуға мүмкіндік бар. Бұл мамандық көң салға қолданылады. Зауыттың барлық цехтарына орналастуға болады. Біздің мамандық бойынша міндетіміз – бөліктердің өзбасын даярлау, қажетті материалдарды іріктеу, тандап алу, оның жасау дәлдігін есептеу.

сызбаларды есептеу, қабылдап алу, автопаркте машиналарды бөлшектермен қамтамасыз ету, техникалық байқаудан өткізу. Мамандығым өзіме ұнайды.

225-тапсырма. Мәтінді оқып, жалпылау есімдіктерін табыңыздар.

Машина жасау кешені дегеніміз – шаруашылықтың барлық салалары үшін құрал-жабдық, сондай-ақ халық тұтынатын бұйымдар өндіретін өнеркәсіп салаларының жиынтығы.

Барлық өнеркәсіп салаларының ішінде ғылыми-техникалық прогресті ігерілістеу және еліміздің экономикалық дамуын арттыруда машина жасау кәсіпорындарының маңызы зор. Машина жасау кәсіпорындары аса маңызды еңбек құралдарын – білдектерді, көлік аппараттары мен аспаптарды, ауылшаруашылық машиналарын жасап шығарады. Машина жасау – өнеркәсіптің өзекті саласы. Машина жасау кәсіпорындары бүкіл шаруашылықтың техникалық қайта құрылуын, өндірісті кешенді механизациялауды және автоматтандыруды қамтамасыз етеді. Машина жасау кешені респу́бликамыздың материалдық-техникалық базасын құруда жетекші рөл атқарады.

226-тапсырма. Мәтінді оқып, аударыңыздар. Мәтін бойынша есімдіктердің астын сызыңыздар.

Мұхаммед пайғамбардың хадистерінен

Өмірде қателеспейтін адам болмайды. Ол үшін адамдарға шамаң жеткенше жақсылық істе. Жамандық жасау әрекетінің қолынан кетеді. Жақсылық жасау ісінде біреудің ғана қолынан келетінін ұмытпа. Қолыңнан келсе адамдарға жақсылық етіп іштей қуаныш ет. Жаман ісінге қайтырып, Алладан қайырымдылық сұра. Бұл – имандылықтың белгісі.

227-тапсырма. Мәтінді оқып, есімдіктерге талдау жасаңыздар.

Итбалықтың ойыңы

Қалыңдығы 3 метр мұздың астынан итбалық сыртқа қарай ойып шығатын екен деген мәселе әркімді ойғандырады. Бір топ зерттеушілер итбалықтың осы сыртын іздестіріп тапты. Күзден, су қата бастаған кезден бастап, итбалық ойық жасайтын жерді таңдап алады екен де, оны өзінің тұрмысымен бұрғылай береміз екен. Оның үстіне демімен және денесінің қызуымен ойықты қатырмайды екен. Ойық әбден дайын болған соң оған итбалық әлсін-әлсін келіп жөңдеп тұрады екен. Әр итбалықтың осындай бірнеше ойығы болатын көрінеді.

228-тапсырма. Сөз тіркестерін қазақ тіліне аударыңыздар.

Свой народ, свой человек, свой дом, свой сад, свои силы, своя экономика, своя машина, свои деньги, свои вещи, своя семья, свой сын, как свои пять пальцев, мы восторгались о своих хороших обрядах и обычаях.

229-тапсырма. Сөйлемдерді толықтырыңыздар.

1. Мен онымен сұқшан.....
2. Өзіміңді сұқшан да.....
3. Сөзіңді ешкім тыңдымаса.....
4. сұқшайсың жауап бермеді.
5. сұқшандай жандық болған жоқ.
6. Ешкім келмесе де,
7. Ол сұқшамын сұқшан

230-тапсырма. Есімдіктерді мағыналарына қарай топ-топка ажыратып, бөліп жазыңыздар.

Мен, қанша, ешкім, өз, әлдеқашан, бәрі, әркім, кейбір, қашан, барша, өмір, қайсы, күллі, сен, қалай, анау, біреу, сұқшан, бар, неше, барлық, ешқандай, дөңгеле, мына, әлдеқашан, әлдекім, әрбір, осы, өзім, ол, қалай.

231-тапсырма. Аталы сөздерді оқып, есімдіктерді ажыратыңыздар.

1. Бұқыл азаматтың келіспесті және жеткіншектердің қандай идеясы негізінде тәрбиеленіп, қалай өсуіне, кемелденуіне байланысты.

2. Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың биатысын да, бүтінсізін де, болашағын да танытатын сол халықтың мәдениетінің мәселесі. Ана тілін тек өтпей ұлдары ғана менсінбейді, өтпей ұлдары ғана оны аяққа басады. (Ғ. Мүсірепов)

Адамның қолынан келмейтін еш нәрсе жоқ. (Абай Құнанбайұлы)

Біреуге жақсылық етсең, ол жақсылығыңды міндет етпе. (Ыбырай Айтматов)

Жырма жас тарихи ерліктер жасайтын жас. Осыған еркіндікте әзір болу керек. Халықтың игі дәстүрі – біздің ең асыл мұрамыз. Аңғарымыздың ақ сүтімен бойымызға дарыған тілімізді ұмыту – бүкіл ата-бабалымызды, тарихымызды ұмыту. (Бәуржан Момышұлы)

Бақыт – әрбір адам ұмтылатын мақсат. (Э.А. Фораби)

Еңбекқанды адам үнесі өзіне-өзі сұрақ қоюмен болады, ал басқалар оның сұрақтарына қашан да дайын жауап алады. (Шыңғыс Айтматов) ...

Білімнің еңбек пен өмірдің өзінде шыңдап отыр! Сонда ғана білім деп аталатын асыл тас сұқшан тот баспастан жалтырай да жарқырай да берсін. (Қыныш Сәтбаев)

Етістік

Етістік заттың іс-әрекетін, қимылын білдіреді.
Сұрақтары: не істеді? не қылды? қайтті?

Тұлғасына қарай:

Негізгі етістік	Туынды етістік
Заттың қимылын білдіретін төл етістік. Сөздің түбірі етістік болады. Мысалы: кел, кет, көрген, айтпады, т.б.	Түбір етістік және басқа сөз таптарына жұрнақ жалғану арқылы жасалған етістік. Мысалы: ой-ла, сан-а, күт-імісіре, көг-ер, т.б.

Құрамына қарай:

Дара етістік	Күрделі етістік
Бір ғана түбірден (негізгі / туынды) тұрады. Мысалы: баста, кес, тасы, тара, аяқта, байы	Кемінде екі етістіктің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы: алып кел, жазып отыр, үзде берді, т.б.

Іс-әрекеттің іске асу-аспауына қарай:

Болымды етістік	Болымсыз етістік
Іс-әрекеттің жүзеге асқанын білдіреді. Мысалы: алды, жаздыр, өшірді	Іс-әрекеттің болмауын, жүзеге аспауын білдіреді. 1. Етістікке <i>-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе</i> жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады: <i>өшірмеген</i> . 2. Етістік пен <i>жок, емес</i> сөздерінің тіркесуі арқылы жасалады: <i>өшірген жоқ, өшірген емес</i>

Мағынасына қарай:

Салт етістік	Сабақты етістік
Өзінің алдынан табыс септігінің сөзін қажет етпейтін етістік. Мысалы: үйге кел, үйден шық, үйде отыр, үйімен хабарлас	Алдындағы сөздің табыс септікте тұруын қажет ететін етістік. Мысалы: хатты оқы, ақшаны сана, есепті шеш, шапқыңды тара

Есімдерден туынды етістік жасайтын жұрнақтар:

№	Жұрнақ	Мысал
1	-па, -па, -да, -де, -та, -те	аяқта, ретте, өкілде, ойла, қолда
2	-пан, -пен, -тан, -тен	ойпан, үйлен, дәстепен, рақаттан
3	-пас, -пес, -дас, -дес, -тас, -тес	көмектес, пікірлес, сырлас, ақылдас
4	-лат, -лет, -дат, -дет	өндет, дауылдат, түнделет

5	-а, -е	ата, деме, сына
6	-ай, -ей, -й	күшей, мұңай
7	-дар, -кер, -ғар, -гер	басқар, ескер
8	-ер, -ер, -р	жанар, ескір
9	-ел, -ел, -ыл, -ыл, -л	жотал, сұйыл-тарыл, тенең
10	-ік, -ік	бірік, дөңік, тынық
11	-сы, -сі, -ымсы, -імісі	үлкенсі, пысықсы
12	-сын, -сін	жағысың, көпсін
13	-ыра, -сіре	әлісіре, қансыра, жігітсіре
14	-ыра, -іре	бұрқыра, күркіре, жарқыра
15	-ырай, -ірей	кішірей, бақырай, бақырай

232-тапсырма. Мәтінді оқып, етістіктерді тұлғасына қарай ажыратыңыздар.

Машина жасау саласы шаруашылықтың барлық салаларын еңбек құралдарымен қамтамсыз етеді. Ауған түрлі өнімдер шығаратынын, машина жасау зауыттарының бәрін технологиялық процесі біртектес. Олар дайындама жасау, тетіктер өндіру және дайын тетіктерді құрастырудан тұрады. Соған сәйкес, машина жасау зауытында құю, ұста-прессе, механикалық және құрастыру цехтары болады.

Машина жасау зауыттарының арқайсысы өзі маманданған өнім түрін шығарады.

Машина жасау зауыттарының мамандану түрлерінің бірі – технологиялық мамандану. Технологиялық мамандану дегеніміз – дайын тетіктерден, бөлшектерден машина, автомобильдер құрастыру. Мысалы, Алматыда құрылған «Іскер-ГАЗ» кәсіпорны «КамАЗ», автобустарды тек дайын тетіктерден құрастырады.

233-тапсырма. Етістіктерді тұлғасына, түрлеріне қарай ажыратыңыздар. Тұлым бірнеше түрі бар. Солардың ішінде көбірек қолданылатынын – ас тұым.

Әрбір адамның тамағына күндегікті 20 г шамамен ас тұым жұмсағанды.

Тұз түссіз, мөлдір жеке түйіршіктерден тұрады. Түйіршіктің беті жылтыр, төңірекше ұқсайды. Бұл – тұз кристалдары. Текшені жеке алғанда мөлдір, түссіз. Бір жүрегі үйсе, ақ түсті болып көрінеді.

Тұз суда тез ериді, дәмді ашы.

Мұхиттар мен теңіздер суында тұз ерітінді түрінде кездеседі. Бірақ теңіз суынан тұзды айырып алу көп еңбек жұмсауды қажет етеді. Сондықтан оны, кейіннен тұзды көлдерден өндіреді.

Тұзды көлдер Қазақстанның барлық жерінде таралған. Көл суы жазда ыстыққа көп буланады да, еріген тұз түбіне шөге береді. Оны өндіру үшін ермек машина қолданылады. Мұндай машинаның орасан зор түтігі мен ермекші болады. Түтік арқылы көл түбіндегі тұз сумен қоса сорылып шығарылады.

Тұз жер қыртысында да мол. Мұндай тұз бір кезде сол жерді басып өткен теңіз шығанағында жинақталған. Оның қалыңдығы кейде бірнеше

жүз метрге барады. Сондықтан оны тас тұз деп атайды. Тас тұз мөлдір, түссіз кесек мұзды есітестеді. Тас тұздың қаттылығы соншалық, оны қазып алатын шахтада ешқандай ағаш тіреу қоюдың қажеті жоқ. Тұздың өзі тамаша тіреу бола алады.

234-тапсырма. Мәтіндігі болымсыз етістіктер мен зат есімдерді салыстырып, олардың жасалу жолдарындағы, мағыналарындағы ерекшеліктерді айтып беріңіздер.

Ғылым таппай мақтанба, Орын таппай баптанба. Ылмығи сен, айта сөз. (Абай)

Осы кіре беріс бөлмеден төртке қарай және оң жақ сол жаққа қарай бірнеше бөлме бар еді.

Көптен адам шайға отырмай, не шұбат ішпей кетпейді.

Бұлытан қатғызды столдың тартпасына салды.

Әйгерім Абайды кінәламаса да, ақтамақшы емес.

235-тапсырма. Мәтінді көшіріп жазып, дара етістіктің астын бір, күрделі етістіктің астын екі сызықпен сызыңыздар. Күрделі етістіктің қалай жасалып тұрғанын айтыңыздар.

Күн – тоғыз ірі планетадан тұратын тұтас бір жүйенің. Күн жүйесінің орталығы. Күн – қатардағы жұлдыздардың бірі. Басқа жұлдыздар сияқты ол да даулап жанып тұрған газды шар. Ғалымдардың болжауынша, оның беті қабаттыдағы қызу 6 0000 шамасында, ал терең түкпірінде 15 миллион градууска дейін жететін боғуы керек. Басқа жұлдыздарда қарағанда жақын орналасқандықтан, күн бізге олардан гөрі үлкен болып көрінеді. Күн мен Жердің ара қашықтығы 150 миллион км. Тап осы қашықтық тіршілік үшін қолайлы екендігі байқалады. Мұнан гөрі тым жақын денені Күн қатты қыздырып жібереді, ал алыста үскірік суық орнайды.

Аспан әлемін зерттеуші ғалымдар Күннің көлденеңі 1 400 000 километрдей екенін анықтаған. Бұл Жердің көлденеңінен 109 есеге жуық артық деген сөз.

Күн жан-жағына жарық сәулесі және орасан зор мөлшерде жылу таратады. Жерге Күн қуатының екі миллиардтан бір бөлігі ғана жетеді. Күннің басқасы әлем кеңістігіне шашырап тарап кетеді. Дегенмен осы қуат мөлшерінің өзі Жерді жылытуға өбден жетеді. Күннің сәулесі мен жылуы болмаса Жер бетін қара түнскі басар еді. Ғаламат суықтың салдарынан өсімдік те, жан-жануар да тіршілік ете алмас еді. Жылудың жоқтығынан бұлау жұрмей, су бетінің қатып жататындығы өзінен өзі түсінікті. Аспанда бұлт үйірмейтіндігінен жауын-шашын жаумас еді, жер бетін өзгертетін ағын су әрекеті жүрмес еді. Бір сөзбен айтқанда, Жерде өтіп жататын сан алуан табиғат құбылыстары тоқтап қалар еді.

236-тапсырма. Болымсыз етістіктерді қойып, мақал-мәтелдерді көшіріп жазыңыздар.

Жан кінәлі... й
Жұмыс біт... с,
Талап... й,
Мұратқа жет... с.

Еңбек қылсаң ерін... й,
Тойды қарның тілген... й.
Еңбексіз не біт... йді,
Еріншектің қолы жет... йді.

Күшіңе сен...
Ісіңе сен.

237-тапсырма. Оқу-білім туралы мақалдың жүйесін тауып, сөздердің жасалу жолдарын талдаңыздар.

А	Т	Ы	Қ
Л			Н
Н			К
А			І
Ы			Т
Ш	З	А	А

238-тапсырма. Туындай етістіктерді тауып, морфологиялық талдау жасайыздар.

Бетонның бір ғажайаз қасиеті бар: жыл өткен сайын қатайып, бұрынғыдан да беріктеріне түседі. Ол ызаға төзімді, судан «қорықпайды», отан әртүрлі пішін беруге де, тұтас шомбал етіп құюға да, әр алуан түске бояуға да болады.

Қарағанды цемент зауыты негізгі өніммен қоса әктас шығарады. Әктасты қалың қарбидің өндіру үшін Теміртау синтетикалық кәучук зауытына тасымалдайды. Бұл өндірістері қарбиді өгінің қалдығы синтикат кірпіш өндіруге қолданылады. Синтикат кірпіш зауыттары Ақмола, Қостанай, Павлодар қалаларында салынған. Қарағанды, Саязбас цемент зауыттары өндірістерді әктас қамтамсыз етеді.

Есімше

Есімше – бірде есім сөздің, бірде етістіктің қызметін атқаратын етістіктің түрі.

Есімше есімдерше түрісініп (септеліп, тәуелденіп, көптеліп) есім қызметін атқарады.

Есімше жіктеліп етістік қызметін атқарады.

Есімшенің жұрнақтары:

-тан, -тен, -қан, -кен	ал-тан, кел-тен
-ар, -ер, -р болымсыз етістік + с	бар-ар, жүр-ер; оқыма-с
жұрнағы	
-атын, -етін, -йтын, -йтін	жаз-тын, әр-етін
-мақ, -мек, -пик, -пек, -бек, -бек	бәр-мақ

Есімшенің сөйлемдегі қызметі

Ереже

Анықтауыш	Есімше зат есімнен тіркесіп немесе ілік септігінде тұрып анықтауыш болады. (Болатын бала бесігінде бұдындар.)
Бастауыш	Есімше сөйлемде атау септігінде тұрып бастауыш болады. (Көрмес – түіені де көрмес.)
Толықтауыш	Есімше атау мен ілік септіктерінен басқа септіктер тұтасында заттаып қолданылса, толықтауыш болады. (Естігенді ұмытпасқа төрт түрлі)
Пысықтауыш	Есімше барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінде келіп немесе көмекші есіммен, септеулік шылаулармен тіркесіп пысықтауыш болады. (Оны көрген сайын баласы есіне түседі.)
Баяндауыш	Есімше жіктеліп келіп сөйлемде баяндауыш болады. (Адағ кісі арылмас. Сыпайы сырды сақтар.)

239-тапсырма. Төмендегі есімшелерге лайықты зат есім тауып, тіркестіру арқылы «Кім жедел?» ойынын ойнаңыздар.

а) еңкейген ... ә) сөйлер ... еңбектенген ... айтылар ... жайнаған ... келер ... масайраған ... бісер ... марқайған ... қауқатан ... б) алатын ... сөбіген ... оқитын ... септендеген ... істейтін ... көрсетін ...

240-тапсырма. Төмендегі тәуелденген есімшелерді қатыстырып, сөйлем құрастырыңыздар.

Көргенім. Келетіні. Жазатыным. Көмектескеніңіз. Бармайтыны. Тыңдағанымыз.

241-тапсырма. Мәтіннен есімшелерді тауып, тұтасына қарай талдаңыздар.

Еліміз аумағындағы жұмыс істейтін электр стансылардың жоғары вольтты электр желісімен байланыстыратын біртұтас энергетикалық жүйе әлі жасалынбаған. Бұл ел экономикасының дамуына елеулі әсер етуде. Электр стансылар арасындағы технологиялық айырмашылық, оларды энергетикалық жүйеге біріктіреді. Энергетикалық жүйе – жоғары кернеулі электрді беретін желілерге (ЭБЖ) біріккен стансылар тобы. Ресубликада жергілікті Алтай, Алматы, Орталық Қазақстан, Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Ақтөбе энергетикалық жүйелері бір-бірімен өзара байланыспаған. Солтүстік

Қазақстан энергетикалық жүйесі Шығыс Қазақстан және Орталық Қазақстан жүйелерімен байланыстырылған. Алматы энергетикалық жүйесі Ыртық қаласы арқылы Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстары одан әрі Оңтүстік Қазақстанмен жалғасқан. Ақтөбе энергетикалық жүйесі Оралмен, ал Орал жүйесі Еділ бойы арқылы ТМД-ның Еуропалық бөлігінің бірыңғай энергетикалық жүйелерімен қосылған.

242-тапсырма. Мақалалардағы қарамен жазылған есімшелерді құрамына қарай талдап, қай сөз табының орнына қолданылғанын айтыңыздар.

Шоқпарды ұстай білмеген

Өңіне тигізер.

Инесі ұстай білмеген

Көзіне кіртізер.

Қарағайға қарап тал өсер,

Құрбысына қарап бала өсер.

Қатты жүрте етін шықпас,

Қанғыған басқа білім жұқпас.

Ата-ананың қадірін

Бағалай болғанда білерсін.

Ер айтса – ел айтқаны,

Ер айтса – ел айтқаны,

Елдің қамын жеп айтқаны.

Жайсаң жігіт болғанын –

Жолдасының арқасы.

Қайсар жігіт болғанын –

Қолбасының арқасы.

243-тапсырма. Төмендегі етістіктерден әр түрлі есімшелер жасаныптар да, түрлендіріп қолданыңыздар.

Жаз. Көмектес. Кел. Айт. Сөйле. Ізде. Көр. Түсін. Оқы. Үгіз: жаз-жылдан, жазатын, жазар, жазбас.

244-тапсырма. Есімшелерге тұтанық талдау жасап, олар сөйлемнің қай мүшесі болып тұрғанын анықтаныңыздар.

Жұмысгерлерге барықтар салынған. Бірнеше керекті бұрылдау машиналары орнатылған. Шатырлар тігілген. Отын тасып келе жатқан бір-екі жұмыскердің қосылып салған әні естіледі. Қасында тұрған Нияз еңкейіп, оның жазғанына қарап тұр. Күннің көктегі құйылған алтын шұғыласы жасыл ала жібек жамылған сұлу жүзді маужыратып нұрта помған.

Үгіз: қайткен? – салынған – есімше, баяндауыш, сал – мүбүрі, -ын – мүбүрісіз етіс жұрнағы, -дан – есімшенің жұрнағы.

Көсемше

Көсемше – бірде пысықтауыштың, бірде баяндауыштың қызметін атқаратын етістіктің түрі.

Іс-еректістің жай-күйін білдіріп, пысықтауыштың қызметін атқарады. Жіктеліп немесе көмекші етістікпен тіркесіп, қимылды білдіріп, баяндауыштың қызметін атқарады.

Көсемшенің жұрнақтары:

-и,-е,-й	бар-а-ды, кел-е-ді
-ып,-іп,-п	шығ-ып,сз-іп
-талы,-тсді,-қалы,-кейі	Ал-ғалы, бер-гелі, бас-қалы

Көсемшенің жіктелуі:

	Жекеше	Көпше
I	Бара-мын	Бара-мыз
II	Бара-сын Бара-сыз	Бара-сыңдар Бара-сыздар
III	Бара-ды	Бара-ды

Көсемшенің сөйлемдегі қызметі

Пысықтауыш

Көсемше іс-еректістің түрлі күйін білдіріп, пысықтауыш болады. Мен сөйлескелі (не үшін?) келдім. Ол жынып (қалай?) күлді. Көре-көре көсем боларсың, сөйлей-сөйлей шешен боларсың.

Баяндауыш

Көсемше күрделі етістіктің құрамында келіп, баяндауыш болады. Алып та халықтан үйренеді. Ол үйіне барып келеді. Ол өз ойын айта салады. Түнде жандыр жауынты.

245-тапсырма. Көсемшелерді байланысқан сөздермен бірге теріп жазып, оларға тұтгалық талдау жасаңыздар.

Көмірдің отын және химиялық шикізат ретіндегі маңызы зор. Сапалы жотары көмір түрлері көке алуға пайдаланылады. Көкестелген көмір металлургия өнеркәсібінде металл балқытуда қолданылады. Көкс – таскөмірді жотары температурада ауа жібермей қылдырудың нәтижесінде алынатын отын түрі. Көмір жылуды электр стансыларында электр энергиясын өндіру үшін энергетикалық отын ретінде пайдаланылады. Сонымен бірге зауыттарда, тұрмыста қолданылады.

246-тапсырма. Мақал-метелдерден көсемшелерді тауып, олардың қай жаққа жіктеліп тұрғанын айтыңыздар және тұтгалық талдау жасап, сөйлемнің қай мүшесі екенін анықтаңыздар.

Душпан күлдіріп айтады,
Дос жадылап айтады.

Ақылды адам айтқызбай біледі,
Ақсұңқар қақызбай іледі.

Досы көпті жау алмайды,

Амалы көпті дау алмайды.
Ақсар тау алыстан көрінеді.

Ат баспаймын деген жерін үш басар,
Ат баспаймын деген жерін үш басар.

Сын түзелмей, мін түзелмейді.
Ер татпаймын деген дәмін үш татар.

Адамды түсіне қарап таным,
Ісіне қарап таны.

247-тапсырма. Мәтінінің мазмұнынан шығарып, тақырыптың мәнін пайымдаңыздар. Көсемшелер сөйлемнің қай мүшесінің қызметін атқарып тұрғанын айтыңыздар.

Мәңгілік дәстүрлер

Қазақтар ертеден көшіп-қонып, мал шаруашылығымен айналысқан. Қазақстанның онғүстігіндегі халықтар диканыш әрі өте атқұмар болған. Қыяқтар «киіз үй» деп аталынатын жер бесті іспетті дөңгелек келген, шанырағы мен керекелері ағаштан жасалып, сыртынан киібен қапталған үйлерде тұрған. Қазақ үйінің ішіндегі сандық, домбыра, әр түрлі шаруашылыққа қажетті заттар қазақ халқының қазынасы, өнері болып есептеледі. Әр заттың өзіндік ерекше орны, мәні бар. Күндестіктің пайдаланылатын заттар ағаш, жүн, тері және сүйектен жасалған.

Бобалалар мен атқұмарлар жүгірік, сұлу атқа құмар болған. Аттарды ерекше сақтанатын әсемдеп, баптап мінген. Аттың ер-тоқымын нағыз терімен ежелгі қазақтың дәстүрі бойынша әсемдеп жасаған. Әйелдер ер-тоқымы тіпті шебер зертерлікпен әшекейлен жасалынған. Қазақ зертерлері мен шеберлерінің талғамы өте жоғары болған. Зертерлер күмістен әр түрлі бағалы әсемдік заттар жасаған, олар ғасырлардан ғасырларға мұра болып жеткен.

Қазір қазақтар мықты салынған үйлерде тұрады. Бірақ олар бұрынғыдай тамаша шибанжолдар, дала төсі әрдайым аттарға толы. Қазақтың көркем өнері өшкен жоқ, ғасырлардан ғасырларға нығайып, өсіп, көркейіп келеді.

248-тапсырма. Көсемшелерді тауып, сұрақ қою арқылы олар сөйлемнің қай мүшесі екенін анықтаңыздар.

Бос жаныстарға көмір ұнтағы араласып жататындықтан террикондар түгіндеп мандайлағы ауаны ластайды. Кейінгі жылдары өркениетті елдерде бұл көрініске өзгеріс ене бастады. Бірқатар террикондар мұлде жойылды. Осындай бос тау жаныстары көмірі таусылған ескі шахталарға қайта апарып төгіледі. Бірқатары тұрған жерінде төгілісіп, террикондарға айналдырылады. Ондай жердің бетіне құнарлы топырақ төгіліп, ағаш, бұта және шөп өсіледі.

Сөйтіп террикондардың біразы шахтер пәсілісіне көрік беретін жасыл жеміске айналады.

Ашық карьерлерден өндірістің пайдалы қазбалар орнында орасан зор шұңқырлар қалады. Беткі қабаты аршығанда шыққан жыныстары олардың төңірегінде тау-тау болып үйіліп жатады. Мұндай шығын таулар Қостанай облысындағы Арқалық боксит, Соколов-Сарыбай темір кен орындарында, Қарағанды облысындағы Құмырт мыс кені орнында, т.б. жерлерде кездеседі.

Пайдалы қазбалары қазып алынған карьерлердің орнына қолдан көл жасап, төңірегінде ағаш отырғызу тиімді. Ондай жерлерді демалыс орны ретінде пайдалануға болады.

Етістіктің шақтары

Іс-қимылдың уақыттың білдіретін етістіктің тұғасы. Етістіктің 3 шақ тұғасы бар: *осы шағ, өткен шағ, келер шағ*.

Осы шақ

Осы шақ сөйлеп тұрған кездегі іс-әрекетті білдіреді. Оның 2 түрі бар: *Нақ осы шақ* және *шарттық-әрекетті осы шақ*. Олардың жалғалу жолдары төмендегі кестелерде берілген:

Нақ осы шақ	
Дәл сөйлеп тұрған кездегі іс-әрекетті білдіреді. Оның 2 түрі бар:	
Жалған нақ осы шақ: «жатыр, отыр, жүр, тұр» қалып етістіктерінің жіктелуі арқылы жасалады.	Күрделі нақ осы шақ: (-а, -е, -й, -ып, -іп, -п) (қалып етіс.)
Жатырмын, жүрміз, отырсың, тұрсыз.	+ж.ж. Бар-а жатырмын, кел-іп отырсың.

Ауыспалы осы шақ

Күнделікті болып жатқан іс-қимылды білдіреді.
Етістік + (-а, -е, -й) + жіктік жалғауы
Күнделі сабаққа бар-а-мын.

Өткен шақ

Өткен шақ сөйлеп тұрған уақыттан бұрын біткен іс-әрекетті білдіреді. Оның 3 түрі бар:

Жедел өткен шақ	Іс-қимылдың жұмық арада болғанын білдіреді.	Етістік + (-ды, -ді, -ты, -ті) + жіктік жалғауы
Бұрынғы өткен шақ	Іс-қимылдың жалпы болғанын көрсетеді.	Етістік + (-ған, -ткен, -қан, -кен, -ып, -іп, -п) + жіктік

Ауыспалы өткен шақ	Сөйлеп тұрған уақытта дейін дағдылы болып тұрған іс-қимылды білдіреді.	жалғауы
		Етістік + (-атын, -етін, -йттың, -іттің) + жіктік жалғауы

Келер шақ

Келер шақ сөйлеп тұрған уақыттан кейін болатын іс-әрекетті білдіреді. Оның 3 түрі бар:

Иолжымды келер шақ	Іс-қимылдың келешекте болатынын дәл көрсетпей, болжай ғана білдіреді.	Етістік + (-ар, -ер, -р) + жіктік жалғауы
Мақсатты келер шақ	Іс-қимылдың келешекте мақсат етіле орындалатынын білдіреді.	Етістік + (-мақ, -мек, -пақ, -пек, -бақ, -бек) + (шы, шы) + жіктік жалғауы
Ауыспалы келер шақ	Алдағы уақытта болатын іс-қимылды білдіреді.	Етістік + (-а, -е, -й) + жіктік жалғауы

249-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, етістіктерді қай шақты білдіріп тұрғанын көрсетіңіздер.

Жыл электр орталықтары қала үйлерін ыстық сумен, ал өндіріс орнындарын бұрын қамтамасыз етеді. Мұндай стансылар ірі қалаларда, өнеркәсіп орындары маңында салынады.

Бірақ жыл электр стансыларының жұмыс істеуі нәтижесінде пайда болатын отын қалдықтары, күл мен түтін ауаны ластап, қоршаған ортаға кері әсерін тигізіп, осы аудандардағы экологиялық жағдайға мұқият назар аударуды қажет етеді. Мұндай жағдайда электр стансыларының мұрағаттарын өте биіктен шығару (300 м-ден астам) және ұлы тауларды ұстап қалатындай арнайы қондырғылар орнату ісі қолға алынуы тиіс.

250-тапсырма. Мәтінді аударып, етістіктің шақтарын ажыратыңыздар.

Мұнай өнімдері қалай тасымалданады?

Мұнай және мұнай өнімдерін қашық жерлерге жеткізу үшін теміржол, су көлігі, құбыр жолы және автокөлік қолданылады. Кейбір жағдайларда олар ұшақпен және тікұшақпен тасымалданады.

Су көлігімен (теңізбен, өзенмен) ішкі мұнайды және мұнай өнімдерін (бензин, керосин, дизель отынын, мазутты, т.б.) өзінен жүрестін (танкерлер) және өзінен жүрмейтін (цистерналар, баржаулар) типтегі кемелермен тасиды.

Автокөлікпен мұнай өнімдері мұнай бағаларынан ұсақ мұнай бағаларына, әрі қарай тұтынушыларға жеткізіледі. Бұл ретте өнімдер

автоцистернаммен, сол сияқты ұсақ ыдыстармен тасымалданады. Мұнай және мұнай өнімдерін құбырмен өте көп мөлшерде және кез келген қашықтыққа тасымалдауға болады.

251-тапсырма. Мәтінге сұрақтар құрастырып, етістіктердің қалай жасалып тұрғанын анықтаңыздар.

Газ және оның қасиеттері

Жанар газдардың құрамы көмірсутектерінен тұрады. Олардың ішінде метан, этан, пропан, бутан, пентан, т.б. газдар кездеседі. Таза газдан тұратын көбінесе метан құрамында метанның көлемі басымдық келіп, ауаның 98 %-ке дейін жетеді.

Газ құрамында жөңіл газдар (метан мен этан) көп болған сайын оның салмағы болуымен қатар, тез қызу бөледі. Ал ауыр газдардың құрамында метан мен этан аз мөлшерде болады.

Атмосфералық жағдайда (осы температурада) метан мен этан газ күйінде кездеседі. Ал пропан мен бутан газ күйінде кездеседі де, шамалы қысым арқылы сұйық көмірсутектің тез айналады.

Газ құрамында азоттан көмірқышқыл газы, азот, күкірт, сутегі, гелий, т.б. кездеседі.

Газдың физикалық қасиеттерінің қатарына оның тығыздығы жатады.

252-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, автордың айтпақ ойларын тартып түсіндіріңіздер.

Мәтіндегі ауыспалы осы шақты білдіретін етістіктерді тауып, құрамына қарай талданыңдар.

...Абайдың ұтымында: «Еңбек танымды ерттырады. Еңбек естіген нәрсеңі бекіте түседі. Адам алған білімін ретке келтіреді, керектіні керексізден сұрыптап, ақылды болады». Сондықтан да ол еңбекті барша игіліктің негізі, отан деген сүйіспеншілікті адамдық өмірдің басты мәні мен мақсаты деп санайды. Ал жалқаулықты барша қырысқытың, одан туындайтын жарамсыздықты барша қиянаттың, мақтаншақтықты түзуден үмітін үзген бейшаралықтың түп атасы деп түсіндіреді. Халықты «түзелмейтін қайырышпа» айналырмайтын амал: «етіп, сауда, кәсіп, ғылым» деп біледі. Ол тек аждаһат пен ынты бар жерде ғана жүзеге асады. Абайдың: «Құдай саған еңбек етуге жеткілікті күш береді. Бірақ сен оқымайсың. Құдай саған сана береді, сен оны жоғалттың. Сен ермейсің еңбек етсең, ыңдамдылықпен іздеп, пайдалы жұмыс жасаған – бай болар едің», – деп жазыратынын да сондықтан. (Н.Назарбаев)

253-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазып, ауыспалы осы шақты тауып, оны нақ осы шаққа айналыдырып көріңіздер.

Таумен келемің. Түрлі күй естілемің

Таудың сай-сайынан сұмдап, сылдырап, ағаштардың ара-арасымен бұлақтар ағалы. Ағаш арасынан құстардың әр түрлі дауыстары шығады. Кейбірлері жасырынбақ ойнаған балалардай зырлдап, ұшып-қонып, мекемірін ойнайды. Бірін-бірі қуалайды. Кейбірлері назік күйін түрлі құбылтып сайрайды. Ағаш арасындағы құстардың күйіне қырдағы боғторғайдың құйқылжыған жыры қосылады. Баянның тауы, тасы, сылдырап иекпен бұлақтары, өрмелей шыққан ағаштары, қыры-ойы – бәрі де жырлайды. Бәрі де шаттық үнін қосады.

254-тапсырма. Өлеңді оқып, мақсатты келер шақта тұран етістіктерді тауып, жалымды не жағымсыз мағынада айтылғанын айтыңыздар.

Жас – қартаймақ, жоқ – тұмақ, тұтан – өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.

Басың із, көрген қызық артта қалма,
Бір құдайдың басқаның бәрі өзгермек.

Ер сі ақылға ермек, бойды жеңбек,
Өнерсіздің қылғыты өле көрмек.

Шыға ойтамай, шығындап қалық қалмай,
Еріншек өздігіңнен көңсе көнбеск.

Адамзат тірлікте дәулет білмек,
Ақыл танақ, мал танақ, адам жұрмек.

Еңсудің бірі жоқ ауыл кезіп,
Не қорлық құр қалжыңмен күн өткізбеск.

(Абай)

255-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, Радловтың қазақ тілі үшін сіңірген еңбегін бағалап, жедел өткен шақты білдіріп тұрған етістіктерді теріп жазып, морфологиялық талдау жасаныңдар.

Қазақ фольклорын зерттеген ориенталист-ғалымдардың ішіндегі екі есім ерекше айтылады. Оның бірі – Шоқанның досы Г.Н.Потанин, екіншісі – түрколог ғалым В.В.Радлов.

Василий Васильевич Радлов 1837 жылы 5 қаңтарда Берлинде офицер отбасында дүниеге келген. Ол Берлин университетінің философия факультетіне түсіп, бірақ ынтасы филология ғылымына ауып, еврей, араб, парсы, түркі тілдерін қатар үйренеді. Студент кезінде ол «Якут тілінің грамматикасы» атты еңбегімен өзіне таныс О.Беглин жұмыс істейтін Петербург университетінің Шығыс факультетіне жетуді алдына мақсат етті. Орыс тілін үйренеді. 1858 жылы Петербургқа келеді. Тіл үйренудің тамаша мектебі – ол арасына бару екендігін жақсы түсініп, ол Барнауылда неміс тілі мен латын тілінің мұғалімі болып кетті. Онда екі жыл болып, 1862-1868 жылдары Қазақстанға келіп, тіл жөнінде көп материал жинастырды. Ғалым 4 томдық (8 кітап) «Түркі тілдер» сөздігін құрастырып, тұңғыш түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасын жазды, көне түркі жазбаларын

зерттеп, басып шығарды.

256-тапсырма. Мәтінді оқып, Әлихан Бөкейхан жөнінде әңгімелесіп, бұрынғы өткен шақта тұрған етістіктерді табыңыздар.

Ә. Н. Бөкейхан

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы аса ерекше тұлға – Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан. Көрнекті қоғам қайраткері қазақтың XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысының негізін салушы әрі көсемі, халқымыздың тұңғыш саяси Алаш партиясының және ұлттық Алашорда үкіметінің төрағасы. Ғұлама ғалым-орынтанушы экономист, тарихшы, этнограф, эдобиеттанушы, аудармашы әрі публицист – бұлар ардақты азаматымыздың халқы үшін, халқының жарқын болашағы үшін соңғы демі біткенше атқарып өткен сан қилы қызметінің бұл болар-болмас көрінісі ғана.

1921–22 жылдары оған «буржуазиялық ұлтшыл» деген айдар татылып, айлап абақтыда отырған. Болысевич көсемдері Әлихан Бөкейханды енді елінен кетуге мәжбүр етіп, 1922 жылдың күзінде ол Мәскеуге жер аударылды. Бөкейханды елінен тыс жерде – Мәскеуде өлім жазасына кесілісін деген үкім шығарып, үкім сол күні-ақ 1937 жылдың 27 қыркүйегінде жүзеге асырылған.

257-тапсырма. Төмендегі сөздерді осы жазылған тәртібімен оқымай, шахмат атының жүру тәртібі бойынша оқысаңыздар, ой-пікір туралы мақал шығарыңыз.

Уайым	өтесін	теңіз
Батыс	қайық	кестесін
төуекел	түбі	де
мінсін	да	түбі

Етістіктің райлары

Етістіктің райдары орындаушының іс-қимылыға байланысты ой-пікірін, қатынасын білдіреді. Етістіктің 4 рай түрі бар:

	Ереже	Жасалу жолы
Ашық рай	Іс-қимылдың қай шақта өкенин білдіреді.	Үш шақтың жасалу жолдары арқылы.
Бұйрық рай	Іс-қимылдың бұйыру, талап ету, өтіну ретінде айтылу мағынасын білдіреді.	Етістіктің бұйрықты түрде жіктелуі арқылы. (Мен бар-айын Сен бар Сіз бар-ыңыз Ол бар-сын)
Шартты рай	Іс-қимылдың орындалу-орындамау шартын білдіреді.	Етістік + (-са, -се) + жіктік жалғауы. (Күн ашық бол-са, тауға шығамыз.)
Қалау рай	Қалау, тілекті білдіреді.	Етістік + (-ты, -ті, -қы, -кі) + тәуелдік жалғауы / кезе

етістігі (біздің сабақ оқы-
ғымыз келетін.)

258-тапсырма. М.Қашқаридің сөздерін есте ұстаңыздар. Көшіріп жазып, бұйрық райлы етістіктердің астын сызғыңыздар.

Егер саған қиын күндер туса, қатыгездік басқа түссе, оны өтпесіп қимылды, өтіп кетсе-ді деп сабыр сақта. Тағдырдың ісін, уақыттың сынайын түсініп, солай болатындығын біліп тұр. Солан сөйтіп қарсы тұр, мойыма. Көз келген қимылды, бейнеске бола қайтырып, қасірет шетіп, өзіңді жасықта, қимылдыса бой алдырма. Білімді (ғалым) адамға жолықсаң, оған күнде барып, өнер бітсең, үйренгің, кербесіз тақашарлықты қойың, пейіл беріп, бойқұрып, мүлдем кеңілмен табының. Айламен арыстан тұтылар, күшпен тышқан да тұтылмас. Түйе мінп, қой арасына жасырыңба. Сү бермесе, сүт бер. Адам көксе түкірсе, өзінің жүзіне түсер. Құс тұзаққа жем үшін ілінер. (М.Қашқары)

259-тапсырма. Батыны жаттап алыңыздар. Етістіктердің бұйрық райда тұрғанын дәлелденіңіздер.

Бата

Бір үйдің бағасы болма,
Бүкіл елдің санасы бол!
Бір елдің бағасы болма,
Бір елдің данасы бол!
Бір тонның жағасы болма,
Көп қолдың ағасы бол!
Ақты ақ деп бағала!
Қараны қара деп бағала!
Өзестің талса, елдің ішін арада,
Басына іс түссе, көпшілікті сағала!
Өзіне-өзің қаміл бол,
Халқына әділ бол!
Жауыңа қатпа бол,
Досыңа адал бол!

260-тапсырма. Оқып шығып, шартты райлы етістіктерді тауып, қай жақта тұрғанын анықтаңыздар.

Мақал-мәтелдер

Қара көзден нұр тайса,
Айлапан қара түн болап.
Екі аяқтан ол кетсе,
Қарға адым жер мұң болап.

Атадан жақын ұл туса,
Жетісізді мұратқа.
Атадан жаман ұл туса,
Қалдырамы ұятқа.

Ұрысқақ болса – ұлын жау,
Керісқеке болса – келін жау.

Еңбек етсең, еленерсің,
Еңбегіңе келенерсің.

Инең болса – иінін бүтін.

Мезгіл жетсе, мұз ерір.

Үгіт: *тапса – III жас*

261-тапсырма. Берілген етістіктерден шартты рай жасап, әрқайсысына сөйлем құрастырыңыздар.

Сана. Жаз. Жүріз. Тазарт. Санама.

262-тапсырма. Етістіктерді тауып, оларды рай түрлеріне қарай талданыздар.

Мақал-мәтелдер

Ат жақсысын мақта,
Адам жақсысын мақта.
Армансыз адам алғысқа бармас.

Болап адам он бесінде бас болап,
Болап адам қарық бесінде жас болап.
Әркім қолда барын ұсынады.

Ақытты жігіт атқа да мінер, таққа да мінер.
Ұлық болсаң, кішік бол.

Баппан ұлда не керсе,
Ұшқанда соны іледі.

Үгіт: *лақта- бүтіндік реті, II жас, жекеңше, аңайы түрі.*
Етіс *Етіс* іс-қимылды орындау да орындаушының қатысқа қандай екенін білдіреді.
Оның 4 түрі бар:

Ереже	Жұрыя
Өздік етіс Іс-қимылды адам өзі істейді	Жұрыя -ын, -ін, -н (жұ-ын-ды, ки-ін-ді)

Өзгеше Адам іс-қимылды өзге біреуге орындатылады.
-дыр, -тір, -тір, -ыр, -ір: (жаз-дыр) -тыз, -тіз, -кыз, -кіз (айт-кыз) -ті: (оқы-ті) -сет (көр-сет)

Ырысқақ Іс-қимыл өздігінен жасалғандай көрінеді.
-ыл, -іл, -т, (аудар-ыл-ды) -ын, -ін, -н (түбірде «л» әрпі болса): (ал-ын-ды)

Ортақ етіс Іс-қимыл бірлесіп, ортақтасып істелінеді.
-ыс, -іс, -с (жаз-ыс-ты, бөл-іс-ті, оқы-с-ты)

263-тапсырма. Мына сөздерден өздік етіс жасаңыздар. Құл, көр, қыс, жыл, көр, жү, тара, қара, қос, бер, соз, сыла, ойла, қозға.

Мына сөздерден ырысқақ етіс жасаңыздар.

Сал, қой, апар, ал, айт, қос, бекі, тап, баста, ора, қала, жи, іл, ақыл, аш, бөге, байқа.

Мына етістіктерден өзгеше етіс жасаңыздар. Айт, қал, кел, жүр, отыр, ал, жс, өрле, тыңда, сайла, шық, кет, таны, тоқта, ест, түс, көн, панада, аурыл.

Мына сөздерден ортақ етіс жасаңыздар. Сөйле, бөл, ал, айт, біл, сұра, байла, араға, ойла, сана, бак, сұрт, сыбырла, біт, қой, қабатта, жібер, қалдыр.

264-тапсырма. Мәтіннен ырысқақ етістің жұрнақтарын табыңыздар. Қартаюу тауы етегінде ванадий кенін өндіру басталды. Соның алғашқы нәтижесі Ресейдің, Чусовской металлургиялық комбинатына жіберілуде. Қазақстан алтын өндіруден ТМД елдерінде Ресей, Өзбекстаннан кейінгі үшінші орында, ал алтынның қорынан дүниежүзінде алтынғы қатарлы он елдің бірі. 1991 жылы ТМД бойынша өндірілген алтынның 5%-ы, күмістің 50%-ы Қазақстанда шығарылды. Қазақстан қазір жылына 15 т алтын өндіреді. Алтын өндірудің ірі кен орындарына: Ақсай, Майқайың, Бикоршым жатады. Күміс Кенді Алтайда өндіріледі.

265-тапсырма. Мәтінді оқып, етістің түрлерін ажыратыңыздар. Ақтөбе облысындағы Кемірсай мекенінде никель, хром кеніштері ашылғанын кейін Ақтөбе қаласында Қазақстандағы ең алғашқы феррокорытта зауыты салынды. Оның шығаратын негізгі өнімі – феррохром. Хромотің қорынан Қазақстан ТМД-да бірінші (бүкіл қордың 97%), ал дүниежүзінде Оңтүстік Африка Республикасынан кейінгі екінші орынды алады. Республикамызда салыны болат өндіруге деген қажеттіліктің артуынан осындай феррокорытта зауыты Ақсу қаласында да іске қосылды. Бұл зауыт шикізат ретінде Орталық Қазақстанның мартанс кенін және Оралдың кварцитін, Қарағанды кокс көмірін және Ақсу МАЭС-терінің электр энергиясын пайдаланып жұмыс

істейді. Келешекте Ақсу феррокорытты зауыты мен Соколов-Сарыбай кен байыту комбинаты негізінде толық цикліді қара металлургия комбинатын салу жоспарлануда. Тараз қаласында елімізге үшінші Тараз металлургия зауыты жұмыс істейді. Онда ферромарганец, ферросиликомарганецпен қатар бірінші рет құрамындағы марганец – 30%, кремний 15–20 % болатын марганецті темір өнімдері шығарылады.

Тұйық етістік *Тұйық етістік* – шақпен, жақпен байланысы болмай, қимылдың атуын ғана білдіретін етістіктің түрі. *Тұйық етістік -ү жұрнағын арқылы жасалады.*

Негізгі етістік Тұйыды етістік Болымсыз қарау ойлау алмау етістік Етіс -ү оқыту

Етістіктің сөйлемдегі қызметі

Ереже

Бастауыш Есімше мен тұйық етістік атау септігінде тұрып, бастауыш болады. (Оқу-білім бұлағы.)

Баяндауыш Етістіктер жіктеліп келіп, баяндауыш болады. (Мен били бітіремін.)

Толықтауыш Есімше және тұйық етістік атау және ілік септіктерінен басқа септіктерде тұрып, толықтауыш болады. (Ылғиғе маржан, білмеске арзан.)

Қимылдың әр түрлі қасиетін білдіріп, пысықтауыш болады.

Пысықтауыш (Оң күлмісіреп қарады.)

Анықтауыш Есімшелер және ілік септігіндегі тұйық етістік анықтауыш болады. (Оқудың ішеті жоқ.)

266-тансырма. Берілген сөздерді әрі тұйық етістік ретінде, әрі зат есім ретінде қолданып, әрқайсысына сөйлем құрастырыңыздар. Жалтау. Көсеу. Құрсау. Оқу. Басу. Жабу.

267-тансырма. Тұйық етістіктерді тауып, құрамын ажыратыңыздар, зат есім сияқты түрленуіне назар аударыңыздар.

Мақал-мәтелдер Отанды сүю от басымнан басталады. Орынсыз ашу – от шашу. Аяққа кісен салуға болар. Жақсылың қасиеті – жарастыру. Тіпте кісен салынбас. Жаманның қасиеті – таластыру. Үлкені бұзу ұлны бұрумен тең.

268-тансырма. Тұйық етістіктерді тауып, олардың қай септіктерде тұрғанын ажыратыңыздар. Сөздің асыл болуы – адамға ұнауымен. Сөз мағына жағының күштілігімен, көркемділігімен ұнайды. Сөйлеудің екі түрі болады: бірі – жалын, екіншісі – жернекі. Сөйлеуді осы екі түріне қарай ажыратамыз. Көрнекі сөйлеуді жарылау-толғау дейміз.

Жарылау-толғауда айтылатын көрнекі, әсерлі сөзді ларынды сөз деп айту

қимылды.

(А.Кайырғанов)

Сөз – ұлы құдірет, ұлылығы –сөзбен адамдарды табыстыруға болады.

(А.Толстой)

Тіл тазадыты, мағына дәлдігі үшін, тіл өткірлігі үшін күресу – мәдениет

күресі үшін күресу.

(Ә.Хасенов)

Ана тілін құрметтемеу – аңызды сыйламау деген сөз.

(Ғ.Мүсірепов)

Үстеу *Үстеу* – қимылдың түрлі белгісін (мезгілін, мекенін, себебін, мақсатын) білдіретін сөз тобы. *Үстеу құрамына қарап үшке бөлінеді:*

1. Негізгі үстеу бөлшектеуге келмейтін төл үстеулер (ең, ертең, бұрын).

2. Тұйыды үстеу түбірте жұрнақ жалғануы арқылы немесе кейбір септік жалтауларының көнеленуі арқылы жасалады (бірте, зорға, бағаша.)

3. Құрасты үстеу қимында екі түбірден тұрады (бүтін, қыс бойы).

Үстеудің мағынасына қарай 7 түрі бар. Олар төмендегідей:

Түр	Ереже	Сұрақ	Мысал
Мекен	Қимылдың болу орны мен бағытын білдіреді	Қайда? Қалай? Қарай? Қайдан?	Ілгері, осында, бері т.б.
Мезгіл	Қимылдың мезгілін білдіреді	Қашан? Қашаннан бері?	Бүтін, танертең, түнде т.б.
Себеп-салдар	Қимылдың болу себебін, салдарын білдіреді	Неге? Не себепті? Неліктен?	Аялсыздан, босқа, лажсыздан, бекерге т.б.
Қимыл-сын	Қимылдың жүзеге асу аялтын білдіреді	Қалай? Қайтпін? Қалайша?	Емін-еркін, әрең т.б.
Мөлшер	Қимылдың мөлшерін, көлемін білдіреді	Қанша? Қаншама? Қаншалық? Қаншаған?	Неғұрлым, әжептәуір, біршама, соншалық т.б.
Күшейткіш	Қимылдың белгісі мен сапасын тым күшейтіп не сол-ғындатып көрсетеді	Қалай? Қандай?	Ең, тым, аса, өте, нағыз, кі-дең, орасан т.б.
Мақсат	Қимылдың болу мақсатын білдіреді	Қалай? Не мақсатпен?	Әдейі, қасақана, жорға т.б.

269-тансырма. Үстеудің қандай тәсіл арқылы жасалғанын ажыратып түсіндіріңіздер. Ең алдымен ойлан, онан кейін істе. Досыңды алтыннан,

жауымды соңынан көр. Жұмсақ төсеп, қатты ұйықта. Ақылдың арзаны жоқ, ақылдың бүтінгі ісі кешке тынған. Ақыл ауылдан, мерей кезден, Атадан жаман Ұл туға, төрдегі басын сәйкес сүйер. Ұстазыңды ұлы әсеңдей сыйла. Естіе сәй сөз де жетіп жатыр. Адамды еңбек асырар, жалқаулық құтын қашырар. Айырмастай досыңа, қайырмастай сөз айтпа. Ғылым кітаптың ішінде де бар, тысында да бар. Бітім – бақтың жібермейтін қызығы, тілсіз бақ – әділдіктің азығы.

270-тансырма. Мәтінді оқып, үстеулі табыңыздар.

Қазақстанда бүтінгі күнге дейін автомобиль құрастырушы ретінде 1996 жылы Алматыда құрылған «Іскер-ГАЗ» кәсіпорны бекітілі. Мұнда жүк тасымалдағын машиналарды, кішігірім автобуларды құрастырады. Бұрынғы №1 Алматы автожөндеу кәсіпорнында «ГАЗель» микроавтобусы мен «КамАЗ»-дың үш түрін құрастыру қолға алынды. «КамАЗ» машинасы мен «Көпестеу» да шығарылды. Татарстанның Набережний Чепный қаласындағы ауыр жүк тасымалдайтын «КамАЗ» автомобиль зауытынан сәйсіл арасындағы өзара келісім бойынша онтүстік астанаға машина жасау бөлшектері әкелінді. 2001 жылдан бері 100-ден аса жүк машиналарды құрастырылып, олар шаруашылыққа тапсырылды. «Іскер-ГАЗ» кәсіпорны мұнайшылар мен геологтер үшін арнайы автомобиль техникаларын (автокрандар) отандық зауыттармен бірлесіп шығаруда. Бұдан басқа келешекте жол машиналарын шығаратын зауыттармен бірлесіп қызмет көрсету нұсқалары талқыланды. Бұл жүзеге асқан жағдайда «КамАЗ» автомобиль базасының негізінде Қазақстанда бензин және су тасымалдайтын машиналар құрастырылады деп күтілуде.

271-тансырма. Төмендегі үстеулерді қатыстырып, сөйлем құрастырыңыздар. Үстеулердің емлесін есте сақтаңыздар. Жаздырғың, ташерген, еңігері, әлдекіміз, әрең-әрең, ауызба-ауыз, алдым-алдына, бірте-бірте, жол-жөнсіз, біртіндеп.

272-тансырма. Үстеулерді тауып, оларды мағыналық топтарына жіктеп жазыңыздар. Толасыз сәй күн соққан бораннан соң, етпеп сабырлаған сәйкіл болып еді, бір тәулік өтпей қайта басталды. Бірақ енді алай-түлей боран емес, бау ғана үлбіреп түсіп жатқан ақша қар жерді көме берді, көме берді. Алдындағы боранда нығыздалып қалған қабыршақтың үстіне мына түскен қар үлбіреп, борпылдақ болып жатыр. Қардың үстіңгі қабаты қоян ізін көтере алмаса, астындағы қабаты қой тұқтың бірде көтеріп, бірде одан сықырлап ойылып кетеді. Оны бұрын жылқы тұны жасайтын. Қырандары таудан төңкерістен судай ағындап, менен озып, айналымнан алға қарай ағылып жатты. Қалай дегенмен де, алғы шеп кейін лақығанда, мен едәуір сасқалақтап қалдым.

273-тансырма. Оқып шытып, үстеулерді табыңыздар. Олардың қай сөздерге қатысты екенін айтыңыздар.

Бүтпелі ашық түнде аспаннан жапырлаған сансыз көп жұлдыздарды көресін. Олардың кейбірі солғын жарық нүктеге ұқсайды. Енді біреулері бірде күшейіп, бірде әлсіреген аныстағы отты елестеді. Жұлдыздар жерден өте алыс қашықтықта орналасқан. Сондықтан олар біздің көзімізге кішкене

жылтыраған нүктелі сияқты болып көрінеді. Шынында, олардың әрқайсысы күнге ұқсас жанып тұрған, орасан зор газ шарлар. Ең ірілері Күннен ондаған, тіпті жүздеген есе үлкен. Мөлшері Жермен қарайлас шағындары да бар. Жай көбесі қарғанда аспан элементінен 3 мыңға тарта жұлдыз көрінеді. Ал қазіргі замандағы ең жаңа құралдармен есепке алынғандарының саны бірнеше миллион. Ғалымдардың болжауынша, жұлдыздардың жалпы саны әлдеқашан миллиондап асып кетеді.

Жүрте ең жақын жұлдыз – Күн. Оның төңірегінде Жерді қоса есептегенде 9 ірі аспан денесі айналып жүреді. Олар планета деп аталады (планета – грекше алаушы жұлдыз деген сөз). Планеталар – өзінше жарық шығармайтын салқын денелер. Дегенмен түнгі аспанда олар да жұлдыз сияқты жылтырап көрінеді. Планетаның олай көрінуі бәсеке түскен күн сәулесінің шағылысуынан. Өз кезегінде планеталардың төңірегінде олардың серіктері айналып жүреді. Жердің серігі – Ай. Күн және оны айналып жүретін планеталар мен олардың серіктері Күн жүйесін құрайды. Күн жүйесі – Әлем кеңістігінің немесе Ғарыштың бір кішісене шатын мүйісі ғана. Ол Галактика деп аталатын жұлдыздар жүйесіне кіреді. Әлемде ондай Галактикалар тым көп – миллиондап саналады.

Еліктеу сөз. *Еліктеу сөз* – әр түрлі дыбысқа, құбылысқа еліктеу ден және олардың бейнесін елестетуден тұндыған сөз.

Құжымына қарай мыңдай түрлері бар:

Күрделі еліктеу сөз

Дәре еліктеу сөз	Екі сөздің қосарлануынан
Бір ғана түбірден (негізгі / туындай)	жасалған еліктеу сөз.
Тұратын төл еліктеу сөз.	
Тарс, күш, жымың, т.б.	Тарс-тұрс, қисан-қисан т.б

274-тансырма. Төмендегі мәтіннен еліктеуші сөздерді тауып, еліктеуші сөздердің қай сөз табымен тіркесіп тұрғанын көрсетіңіздер.

Көң ашылған көздерден мөлт-мөлт домалаған кесек-кесек тамшылары жалт-жалт еткен сәулесмен шағылысып қан құсап саулайды. Тасыр-тұсыр дауыстан сәйк етіп, орнынан атып тұрды. Байқағаны алысып жүрген екеу бірін-бірі мыр-мыр жұлдырлықтайды. Алақаленді бұлдыраған көздері жалт-жалт жаттырады. Сұлтанның дауы санк-санк естиді. Жігіттер ай-түйте қармай құтырына тап-тап берді. Тобылғы сапты қамшыны мыр-мыр сілтеп, сарт-сұрт соғды. Қонақтың жүзі болар-болмас жайыр етті де. Сәдірбекке сығыраа төсіді. Мөлшерлі сөзүндтар өткеннен кейін мен қылышымды жарқ еткізіп, қынабынан суырып алып, маңдайыма көтере ұстап, әскери адаммен дік-дік басып, шпорларым зың-зың етіп, трибунаның алдына келіп маршапта салып бердім.

275-тансырма. Сөйлемдерден еліктеуші сөздерді тауып, оларды тіркескен сөздермен теріп жазыңыздар.

Жел күшею басталды. Бір кезде сатыр-күтір сыңған бұлақтардың дауы естілі. Шарт ете түсіп бүкіл аспан құлағандай болды. Бақты жартас – бір

жартас, канк етер, түкті байкамас. Аппар борт-боорт жетеді. Мараң ружат етпейз, жолдас командир! – деген өзгөшө бір өкөм үн санд етті. Өлдөбүр жауап төнгөңдө кыдагы кыран ғана омылай шапк ете түсетін болар деп ойладым да, тез басымды көтөріп алдым.

Одағай. *Одағай* – дербес мағынасы жоқ, адамның көңіл-күйін білдіретін немесе жануарларға қаратылып айтылтын сөз.

Одағайдың ерекшеліктері: Одағайда дербес лексикалық мағына болмайды (пәл, аттең, ойтырмай т.б.) Одағай сөйлемде басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспейді. (Қап, соны күшік кезінде атып тастау керек еді.) Одағай сөйлем мүшесі бола алмайды, яғни сөйлем мүшесіне талданбайды. (Өттең, қаір жанымада өкөм болганда ғой.)

Одағай мағынасына қарай 3-ке бөлінеді:

Көңіл-күй одағайы	Адамның түрлі көңіл-күйін білдіретін сөз	Алақай (қуану), аттең (өкіну), шіркін (таңдану) т.б.
--------------------------	--	--

Жекіру, бұйыру одағайы	Жекіру, тыйым салу мәнін білдіретін сөз	Тайт, жә, тек, т.б
-------------------------------	---	--------------------

Шарыу одағайы	Мал, ит-құсты ша-қыру немесе қууга байланысты айтылатын сөз	Шөре-шөре, құрау-құрау, моң-моң т.б.
----------------------	---	--------------------------------------

276-тапсырма. Одағайларды тауып, астын сызыңдар. Пәл-пәл, жарайсың, жігіттің! Өттең-ай, концертке үлгермедім. Алақай, көктем келді! Ойырмай, жәс бала екен, аттан құлап қалмаса екен. О, қандай әдемі қыз! Ой, шым аурып тұр! Туу, мазалаңғой, тыныш отыр. Тайірі, атақты ғарышкер болар.

277-тапсырма. Жекіру одағайларын тауып, астын сызыңдар. Жә, жетері! Тыныш отыр! Тесі! Келдегі үйректер ұшып кетпесін! Жә, сабыр етіңіз! Кане, кешікпей келетінің! Тайт әрі, жаман сөз айтпа!

278-тапсырма. Сөйлемнің айтылу мақсатына қарай түрлерін табыңдар. Қалдарың қалай? Жаман емес. Орта толсын, достар. Кош! Мен келесі аптада қайтып келемін. Бүгін жұмысқа сенді қайтып келмеймін. Заңғар тау. Бик ағаштар. Жерде қар жатыр. Аяқ асты сықыр-сықыр етеді.

279-тапсырма. Сөйлемдегі қос сөздерді табыңдар.

Оғанд күміс сырғасы ай сәулесіне шарылысып жалт-жулт етті. Орман жақтан бұрсен-бұрсен етіп бір адам келді. Қыз-қаз баққан бадалаң! Әсем шошан-шошан етіп тыныш тұрмады. Сықыр-сықыр етіп есік ашылды. Жақыннан сылдыр-сылдыр етіп аққан судың дыбысы шытып жатты.

280-тапсырма. Берілген одағай, еліктеуіш сөздермен сөйлем құрастырыңыздар. Пәл-пәл, қап, сибыр-сыбыр, қыз-қыз, тық-тық, сик-сик, қарқ-қарқ, сылдыр-сылдыр, алақай, ой, өй, бәсе, қаран-қаран, аларан-аларан, шошан-шошан, жалт-жалт.

Шылау. *Шылау* сөз және сөйлемді байланыстырады және өзі тіркескен сөзге қосымша мағына береді. Оның 3 түрі бар: *септеулік шылау, жалғаулық шылау, демелік шылау*.

Септеулік шылау. *Септеулік шылау* сөздерді сабақтастыра (бағындыра) байланыстырады. *Олар атыу, бырыс, шығыс және көмектес септіктерінде* тұрған сөзбен тіркесіп қолданылады. *Мысалы, сайын, үшін* септеуліктері алдыңдағы сөздің атыу септігінде тұрғанын қажет етеді (атпа сайын, Отан үшін). Алдыңдағы сөздің септігіне қарай оның 4 түрі бар:

Атыу септігіне қатысты	шылау	мысал
	турап, жайында, сияқты, тәрізді, секілді, үшін, сайын т.б.	Отан үшін отқа түс – күймәйсін.

Бырыс септігіне қатысты	дейін, қарай, тарта, таман, жуық т.б.	Түске дейін жүзге жуық хат жібердік.
--------------------------------	---------------------------------------	--------------------------------------

Шығыс септігіне қатысты	кейін, соң, әрі, төрі, бері	Бұдан әрі оның сөзін есті алмадың.
--------------------------------	-----------------------------	------------------------------------

Көмектес септігіне қатысты	бірге, қабат, қатар	Мен әкеммен бірге жұмыс істедім.
-----------------------------------	---------------------	----------------------------------

Жалғаулық шылау. *Жалғаулық шылау* сөздер мен сөйлемдерді елалдыстыра (тең дәрежеде) байланыстырады. Оның 6 түрі бар:

Ынтайластық түрі	шылауы	
жалғаулық	мен, бен, пен, және, әрі, да, де, та, те	
Қарсылықты жалғаулық	бірақ, дегенмен, алайда, сонда да, сөйтсе де, сөйткенмен т.б.	
Себеб-салдар жалғаулық	өйткені, себебі, сондықтан, сол үшін, неге десеніз т.б.	
Тағыаулық жалғаулық	не, немесе, я, я (не) болмаса, яки, әлде т.б.	
Кемектес жалғаулық	кейде, бірде, біресе.	
Шартты жалғаулық	егер, егер де.	

Демелік шылау. *Демелік шылау* сөздерді байланыстырмайды, тек өзі тіркескен сөзге қосымша мағына үстейді. *Мысалы, ма, ме* демелігі өзі тіркескен сөзге сұраулық мағына береді (Бұл кітап па?), оның 6 түрі бар:

Шылауы	мысал
---------------	--------------

Сұраулық мағына беретін демелік ма, ме, ба, бе, па, пе, ше

Күшейткіш мағына беретін демелік -ақ, -ау, -ай, да, де, та, те

Болжалдық мағына беретін демелік -ау, -мыс, -міс, кейде

Болымсыздық мағына беретін демелік түгіл, тұрсын, тұрмақ

Шектік мағына беретін демелік ғана, тек, -ақ

Нақтылау мағына беретін демелік ғой, қой, -ды, -ді, -ты, -ті

281-тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұнын айтып беріңіздер, тақырып қойыңыздар. Шылау сөздерді тауып, түсіндіріңіздер.

Бүгінгі комбайнға сымк де таңданбайды. Оның артықшылығы астықты әрі орып, әрі бастырып, әрі тазартып, әрі кезекті сітсе дапаларына «Қолос», «Нива», «Сибиряк» сияқты қуатты комбайндар бар. Комбайнмен бізде астық қана емес, қант қызылшасы, зығыр, мақта тәрізді техникалық дақылдар да жиналады. Ол тұрмақ, комбайндармен алма да өткен ғасырда пайда болды. Орыстың өнер тапқыш шебері Андрей Романович Власенко әрі орып, әрі бастыратын машина жасап, жұртты таң-таңаша қалдырды. Оның көшесіні орақ науқанында шаруалар еңбектің жеңілдету еді.

282-тапсырма. Мәтінді оқып, әңгіменің не туралы екеніне назар аударыңыздар. Шылау сөздерді тауып, оларды түр-түріне ажыратыңыздар. Халқымыздың өзіне деген ыстық мықпасын көргенде, мені бір ой мазалайды. Сол көптің алдындағы борышымызды, азаматтық парызымызды ақтай алдым ба, әлде не істеуім керек деп ойланамын. Жалғыз мен үшін емес, жалпы көпшілік үшін мұның шешуін табатын да, таразыға салып салмақтайтын да бір-ақ нәрсе. Ол – еңбек. Сондықтан мен жастарға ғалым бол, қайраткер бол демеуім, еңбекшіл бол деймін. Еңбекті сүй, ардақта, алыстан іздеген асылың да, арманға апарар асфальт жол да сонда деймін. Еңбектің үлкен-кішісі, қадірлі-қадірсізі жоқ. Қотам үшін пайдалы, халық үшін қайырмалы еңбектің бәрі – атақ пен абайойдың, сый-құрметтің белгісі.

283-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, мазмұнын айтып беріңіздер. Жақша ішіндегі сөздердің біреу немесе бөлек жазылатынын байқап, дұрыстап тандып жазыңыздар.

Уақыт. Таң аталды, күн баталды. Арасында 24 сағат немесе 1440 минут

немесе 86 400 секунд өтеді. Біз соны қалай өткізіп жүргеніміз төңірегінде біремізге ой жүгіртіп, ойлап көрейік (пе)? Тұтас өміріміздің шартты түрде бөлініп уаіт емес (пе)? Сол уақытты өткізу кез келген адамға үлкен небірлікке түсетін болса керек. Уақытты пайдалана білуде (де) үлкен таланттылық керек. Біз білістің ғылым (да), өнер (де) кереметтей зор із қолдары кісілер сөзсіз уақытының әрбір минутына дұрыс пайдалана алған. Мәселен, Отто Шингт қарашадан кезінің өзінде (ақ) бүкіл өмірін минут-минут (мен) жоюға арнаған. Бір қызығы – ғалым соңғы демі біткенге шейін сол жоюға арнаған екен.

284-тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұнын айтып беріңіздер. Шылауларды тауып, олардың қай түріне жататынын айтып, көп нүктенің орнына тиісті әріп қойып жазыңыздар.

Солтүстік полюс – біздің планетаның айналу ді..тінің жердің бетімен қимасының нүктесі. Онда географиялық бойлық та болмайды, уақыт күн мен тү..те де бөлі..бөйді. Күн жарты жыл көкжиектен әрі аспаса, соншама уақыт бойы мүлде көрі..бей тұрып алады. Сондықтан да ол ертеден-ақ өзіне адамдардың аңсарын аударумен келеді. Полярлық елдерді зерттеуде көп табиғаттарға қол жеткенмен, полюс алы..бас қамал болып қала берсе. Көмесір де, ит жеккен шаңалар да ол тұсқа бара алмады.

285-тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұнын айтып беріңіздер.

Мәтіндегі шылау сөздерді тауып, осы әңгімеге ұқсастырып өздерің білетін хайуан не құс туралы шығарма жазыңыздар. Ақ аю топылғыларды көбіне мұз үстінде жатқан кездерінде аулайды. Жекпітін алыстан кезі шымысмен сұта сүгіпті де, мұздың дәл жанына келгенде бір-ақ секіріп, іліп қонып кетеді. Бұл аңның тағы бір басты қасиеті – екі мөртке дейін биік мұздарға оңай секіріп шыға алатындығында. Олар топылғы көктем айларында көп шабады, ал жаз айларында балықтан бастап жеміс-жидекке дейін қорек ете алады.

286-тапсырма. Мәтін бойынша шылауларды тауып, жасау жолдарын түсіндіріңіздер.

Сонғы жылдары Манғыстаудың Бозашы түбегіндегі Қаламқас және Қарақамбас жана мұнай кен орындары игерілді. Қызылорда облысының Ылқоңыр маңында Құмкөл мұнай кені ашылды. Оның қоры – 45,2 млн т. Оны Канаданың Харрикисин компаниясы игеруде. Өңдеу үшін Құмкөлдің мұнайы теміржолмен және құбырмен Шымкент мұнай өңдеу зауытына жеткізілуде. Батыс Қазақстанда республикада ең алғаш салынған Атырау мұнай өңдеу зауыты жұмыс істейді. Ол Атырау-Ембі және Манғыстау алабы мұнайын өңдейді. Зауытты мұнаймен қамтамасыз ету мақсатында Жетісай-Ақтау – Атырау мұнай құбыры салынған. Ембі мұнайының күкіртті, парафині аз, технологиялық сапасы жоғары, одан алынған жанармай өте жоғары бағаланады. Ембі мұнайы Ұлы Отан соғысы жылдары әскери ұшақтарды жанармаймен қамтамасыз етуде жетекші орын алған. Ал Манғыстау мұнайының құрамында күкірт жоқ, қарамай аз, бірақ парафин көбірек болып келеді. Парафинді мұнай жылдам қатады, сондықтан оны құбырмен тиемалдау үшін қосымша жылу беріп отыру керек. Қазір Батыс Қазақстан

– Құмкөл мұнай құбыры салынуға. Ол екі құбырдан тұрады: Батыс Қазақстан – Кенкияқ және Кенкияқ–Құмкөл. Одан әрі Құмкөл – Павлодар және Шымкент мұнай құбырларымен жалғастырылады.

287-тапсырма. Қарай, қарсы, кейін, әрі, қатар, сон септеуліктерін қатыстырып, сөйлем құрастырыңыздар. Септеуліктердің қай септіктегі сөздермен тіркесіп тұрғанын айтыңыздар.

288-тапсырма. Төмендегі сөйлемдерден септеулік шылауларды тауып, астың сызыңыздар.

Мен Ақжан Машанов туралы оқытушы арқылы білдім. Ол өмір бойы осы сала бойынша қызмет істеп келеді. ҚазҰТУ-да түрлі мамандық бойынша 13 мыңнан астам студент білім алады. Біздің университеті 1939 жылдан 1942 жылға дейін Андрей Иванович Коктов басқарды. 1952 жылдан 1962 жылға дейін университетті Ө.Байқоңыров басқарды. Ол институтты 10 жылдан аса басқарды. Геологиялық-барлау факультетінің 60 жылдық тарихында 10 мыңға жуық инженер-геолог даяындалды. Олардың ішінде 100-ден аса кен орындарын ашушылар бар.

У тарау. СИНТАКСИС

Синтаксис (грек. «құрастыру, біріктіру, рет») – сөз тіркесі мен сөйлемнің құрылымын қарастыратын грамматиканың бір саласы.

Сөз тіркесі. *Сөз тіркесі* – кесімде екі сөздің мағыналық әрі тұтағық жатқан байланысуы. *Сөз тіркесінің айырмаша белгілері:*

1. Ең кемі толық мағыналы екі сөзден тұрады.
2. Өзара грамматикалық тәсілдер арқылы бірі екіншісіне бағына (субординат) байланысады.
3. Зат, құбылыс жайында көңірек, нақтылы түсінік береді.

Сөз тіркесінің бірінші сыңары бағыныңқы сөз, ал екінші сыңары басыңқы сөз деп аталады.

1. Бағыныңқы сөз – тірек сөздің мағынасын нақтылап, дарадап сипат беретін бірінші сөз. (әдемі киіну)
2. Басыңқы сөз – сөз тіркесін жасауға тірек болатын екінші сөз. (үш бала)

Сөз тіркесітерінің сөйлем жасалымы:

Сөз тіркесі	Сөйлем
Бала бөленген бесік, бесіктің үсті, жеті нәрсе, үстіне жабылды	Бала бөленген бесіктің үстіне жеті нәрсе жабылды.
Сол қол, қолына ұстаған, үлкен шортан, отырағандарға көрсетті, мақтана көрсетті, ұстаған шортанды	Дәмеш кескір сол қолына ұстаған үлкен шортанды отыр-ғандарға мақтана көрсетті.

289-тапсырма. Сөз тіркестерін тауып, қалай байланысып тұрғанын көрсетіп, байланысу түрлеріне қарай ажыратыңыздар.

Бала бөленген бесіктің үстіне жеті нәрсе жабады. Әрбір жабылатын нәрсенің өзіндік мәні бар. Мәселен, ең бірінші етіп бесікке көріп, одан кейін

шипан, кесбенек, тон. Жабу жүтен және қамшы сияқты бұйымдармен жабылды. Тон, шипан жабу – ер жеткенде баланың елшіл, халықшыл болуына білдірілген тілсз, жүген – тез өсіп, ат үстіне ойнақ салсын, кесбенек пен қамшы ел қорғайтын ер болсын деген тілсздік аңғартады.

Бесікке салғандарға бірнеше білезік, сақина, жүзік және екі-үш әйелге кейбірекік мата береді. Ең қымбат мата бесікке салушы бәйбішеге беріледі.

Қалғандары білезік, сақина, жүзіктерді бөліседі. Сый-құрмет біткеннен кейін, жиналған әйелдер үйді-үйіне тарасады. Қазақстанның барлық жеріне бірдей тараған қазак бесігінің бір-ақ түрі бар. Көшпелі не жартылай көшпелі өмір сүрген қазак халқы үшін бесіктің қолайлылығы сөзсіз.

290-тапсырма. Орфографиялық я түсіндірме сөздікті пайдалана отырып, күрделі сөзге 5 мысал, тұрақты тіркестерге 5 мысал келтіріп, өзіндік ерекшеліктерін талдап көрсетіңіздер.

291-тапсырма. Оқып шығып, мәтіндегі жер, ел, қала атауларының тарихына зер салыңыздар. Қарамен жазылған сөздердің сөз тіркесі не күрделі сөз екенін анықтаңыздар.

Арабтар жаулап алар тұста көне түркілер мекендеген Тұран жерінде дүңдәшпәлдікпен, мал өсірумен қатар алтын, күміс, жез, темір, қорғасын өндірген елдің өзіндік өскелең мәдениеті болған. Түркі қалаларында тоқылашылық, сауда-саттық пен қол өнері дамыған. Түркілердің Марш, Шаһ, Шаһуар (Түркістан), Сауран, Отырап, Сайрам, Тараз, Баласағұн сияқты қалалары ежелгі Жібек жолының бойына орналасқан. Бұл жол Үнді Қытай, Византия мемлекеттерімен сауда-саттық жасап, тікелей дипломатиялық қатынастар орнатуға жол ашқан. Ерте кездерде –ақ Бағдат обсерваториясы мен «Діналық үйінің» ғылыми жұмыстарының басты ұйымшқысы Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан ғалымдар болғанын мақтанышымен айтамыз. Бұлардың ішінен теңдесі жоқ үздік ойшылдарының бірі – шоқтығы биік ұлы ғұлама Әбу Насыр әл-Фарабидің есімі ерекше жарқырап көрінеді.

292-тапсырма. Оқып шығып, сөз тіркесінің түрлеріне қарай талдаңыздар. Сөздердің байланысу тәсілдері мен түрлерін көрсетіп, басыңқы сыңардан бағыныңқыға сурақ қойыңыздар.

Әйел адам-есен босанған күні кешке ауыл жастары шілдеханға жиналады. Шілдехана кейде үш күнге созылады. Бұған өнерлі жастар шақыртып келіп, таң атқанша жана туған баланы, оның аясын ардақтап ән салып, күй тартыды. Қыз-келіншектер мен бозбалалар айтысып, жеткендері тоғызын алды, әр түрлі ойындар ұйымдастырады, түнді қуаныш-қызықпен өткізеді. Шілдехананы Жетісу жерінде «шілде күзет» деп те атайды. Шілдеханға ауыл үлкендері қатыспайды. Жаңа туған нәрестені әр түрлі жын-шайтан, перістердің салқынынан қорғап күзету – халық сенімі бойынша тек қана жастардың міндеті. Ерте заманда бесіктегі нәрестені күзету Ұқай инаға жүктелген. Оның сілемі қазақтарға сонғы уақытқа дейін келген. Шырақ жығып күзету – соның бір түрі. Жаңа туған баланы алғашқы күндері шырақ жығып күзетпесек, оны перілер әксітіп, орнына басқа бала тастап кетеді деген сенім болған.

293-тапсырма. Төмендегі сөздерді осы жазылған тәртіпмен оқымай, шахмат атының жүзу тәртібі бойынша оқысаңыздар, ой-пікір туралы айтылған қалық мақалы шығады.

ұайым өтесін теңіз
батысын қайық кетесін
тауекел түбі де
мінесін да түбі

294-тапсырма. Оқып шығып, әр сөйлемдегі сөз тіркесін тауып, талдап көрсетіңіздер. Күрделі сөздер мен тұрақты тіркестерді бөлек-бөлек жазыңыздар.

Ғылыми ғылым ғыбаты. Қ.И.Сәтбаев – қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі бай рухани мұраға зор ілтипатпен қарап, айрықша көңіл бөліген ғалым. Әсіресе қазақтың батырлық жырларын жариялағаны, жертугеуіне елеулі үлес қосқанын біз әр уақытта да естен шығармауға тиіспіз. Ғалым 1927 жылы Мәскеу қаласындағы КСРО халықтары баспасынан «Ер Едіге» атты кітап шығарды. Қызыш Имантайұлы даярлаған бұл кітап Едіге жырының Шокан Уәлиханов пен профессор П.М.Мелиоранский жариялаған нұсқасы болатын. Жырдың 1905 жылы шыққан қазақша мәтінін салыстыра отырып, Қ.И.Сәтбаев үлкен текстологиялық жұмыстар жүргізді. 1905 жылы профессор П.М.Мелиоранский жариялаған «Едіге батыр» жырының мәтінінде араб және татар сөздері аса көп еді. Ғалым жырдың мәтінін қазақ оқырманына түсінікті араб, татар сөздерінен түгелдей тазартып, XX ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ тілінің жаңа орфографиясының негізінде қайтадан дайындады. Бұл ғалымның жыр мәтінін баста бетінде жариялар алдындағы елеулі текстологиялық еңбегі болатын.

295-тапсырма. Жогарыдағы берілген мәтінге ат қойыңыздар. Мәтіндегі «тоғыз» деген сөзге назар аударып, тоғызға не кіртінін анықтаңыздар.

296-тапсырма. Газет-журналдардан өздеріңізге ұнатқан мәтінді көшіріп жазып, оны сөз тіркесінің түрлеріне қарай ажыратыңыздар.

297-тапсырма. Сөйлемдерді сөз тіркестеріне ажыратып, көшіріп жазыңыздар. *Үлгі: еңбексіз адам, адам өмір сүре алмайды, бақытты өмір сүре алмайды,.....*

Еңбексіз адам бақытты өмір сүре алмайды. (А.Чехов)Өңге сиптегенден табылмас бақытты еңбектен табысың. (А.Менделеев) Адамдар еркіндік алғанда ғана еңбек сүйгіш бола алады. (Д.Лидро) Білгені бірді жығамы, білімді мыңды жығамы. (мақал) Еңбекпен ер өседі, етізден төл өседі. (мақал)Өзін-өзі билеген ел бақытты. (мақал)

298-тапсырма. Мына тізбек сөздер мен сөз тіркестерін қатыстырып, «Ата-ана» тақырыбына шағын шығарма жазыңыздар.

Менің ата-анам, өмір сыйлаған, бақытты болу, шыныш бол, ата-ананың рухсатынсыз, аял-көңес, кәдірсіз, ана жүргеті, еңбек сүйгіш, адал, қайырымды, еңбектегі табысы, оқу озаты, әдепті болу.

299-тапсырма. Мына тізбек бойынша сөз тіркестерін жасаңыздар.

Зат есім +зат есім: Септеулі зат есім +тіптік: Сын есім+зат есім: Зат есім +тіптік: Сан есім+зат есім: Үстеу +тіптік: Есімдік +зат есім: Сын есім +тіптік: Есімше + зат есім: Сан есім +тіптік: Сөйлем.Сөйлем – біршама тиянақты ойды бидіретін сөздер тобы.

(Сөйлемнің айтылу мақсатын қарай 4 түрі бар:

түрі	ереже	тыныс белгісі
Хабарлы сөйлем	Хабарлау, баяндау, суреттеу мақсатында айтылатын сөйлем.	Сөйлем соңына нүкте қойылады.
Сұраулы сөйлем	Бір нерсе жайында сұрап білу мақсатында айтылатын сөйлем.	Сөйлем соңына сұрау (?) белгісі қойылады.
Бұйрықты сөйлем	Бұйыру, тілек-өтініш ету мақсатында айтылатын сөйлем.	Сөйлем соңына нүкте немесе интонациямен айтылса) леп белгісі қойылады.
Лепті сөйлем	Сөйлеушінің көңіл-күйін білдіру мақсатында айтылатын сөйлем.	Сөйлем соңына нүкте немесе интонациямен айтылса) леп белгісі (!) қойылады.

Жасалу жолдары

Хабарлау мақсатында айтылған жай сөйлем арқылы жасалады. Мысалы, Ақырын соққан самал шалқар көлдің ақша бетін аймалап сүйгендей болады.

Сұрау есімдіктері: (кім? Не? Қанша? Қандай? т.б.) Сұраулық шылдулар: (ма, ме, па, пе, ба, бе, ше) Оқшау, көмекші сөз: а, сіре, қайтеді, шығар т.б.) Мысалы, Сен оны танысың ба? / Сен оны танымысың? Енді арманың жоқ шығар? Сен ауылға бардың ғой, не? Қазір ол келіп қалса ше? Отан өлген ұнады білем, сіре?

Бұйрықты бұйрық рай арқылы жасалады. Мысалы, Сөйлемді жазып шық. Бұны оған айтта. Жұр, тез шығыңды бас! Тыныш отыр!

Лепті сөйлем Оңайғай сөздер: (қап, өтпеген-ай, пай-пай т.б.) Күшейткіш мәнді сөздер: (не деген, не еткен, қандай, шіркін, тажап, т.б.) Демесулік шылдулар: (-ау, -ақ, -ай т.б.) Интонация арқылы: Қап, мынау жығылды-ау! Пай-пай, мынаның шабысын -ай! Ө, сені ме, бәлем! Бейшара-ай, мынаның тарта алмай келе жатқаның-ай!

Сөйлемнің құрылысына қарай түрлері

түрі	ереже	мысал
Жақты сөйлем	Бастауышы бар сөйлем.	Мен ауылға бардым. Кітап – білім бұлағы.
Жақсыз сөйлем	Бастауышы мүлдем жоқ сөйлем.	Менің оқытым келеді. Ағашты былай жарар болар.
Жалаң сөйлем	Тек тұраулы мүшелен тұратын сөйлем	Ол келді. Бала-шағасы келіп кетті. Той-дұмнан болып тұрады.
Жайылма сөйлем	Тұраулы мүше қатысқан сөйлем	Ол ерте келді. Жанбыр қатты жауып тұр.
Толымды сөйлем	Ойға қажетті мүше-лердің бірі қатысқан сөйлем.	Олар арттарына мән-тілік із қалдырды.
Толымсыз сөйлем	Айтылуда тиісті мүше-лердің бірі түсіп қалған сөйлем.	- Балам қайдан келдің? - Астанадан. Толымды түрі: - Балам, (сен) қайдан келдің? - (Мен) астанадан (келдім).

Атаулы сөйлем Ис-оқитаның құбылыс- Жаз. Қайнаған құн. Етіс далағы. тың атауын ғана көр- Қара бұйра жер, көк торғын аспан. сестігін сөйлем.

Сөйлем мүшелері аннотацияның қызметіне қарай 2 топқа бөлінеді: тұраулы мүше және тұраулы мүше. Тұраулы мүше – сөйлем құрауға негіз болатын мүше. Оның 2 түрі бар: бастауыш пен баяндауыш. Тұраулы мүше – ездігінен сөйлем құрай алмайтын, тек сөйлемдегі ойды толықтырып тұратын мүше. Оның 3 түрі бар: анықтауыш, толықтауыш және пысықтауыш.

300-тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұнын толық сақтап әңгімелесіңдер. Әр азат жолда қанша сөйлем бар екенін табыңыздар және екі-үш азат жолды сұраулы сөйлемге айналдырыңыздар.

Табиғаттағы заттар айналымы арасында белгілі бір үйлесімділік бар. Олар әр қабаттағы өзінің белгілі бір мөлшерін сақтайды. Сондықтан ауаның құрамы тұрақты болып шығады. Өркеніет пайда болған кезден бастап ауаға кездейсоқ заттар қосыла бастады. Оған дейін ауа табиғи жолмен ғана ластанатын. Жанартаулар ітқылағанда ауаға бу күйіндегі заттар, ұлы газдар араласады. Жер арқылы шаң, тозаңдар ұшып шығады. Орман ертеңген кезде көп мөлшерде газдар ұшып шығады. Өсімдіктер мен жануарлардың қалыңы шірігенде түзілетін газ заттары да ауаға тарайды. Мұның бірі табиғи ластануға жатады. Заттар айналымы кезінде ауа табиғи ластанудан өзін-өзі тазартып отырады. Қазіргі кезде ауаның ластануы адамның іс-әрекеті

сипатынан жийелі отыр. Оны ластайтын жылуды электр стансасынан, мұнай өңдеуден, металл өндіруден, көліктерден, т.б. шығатын қалдықтар. Ірі қалалардағы ауаның ластануы қауіпті шегіне жетті. Қалалар сыртан қарағанда оның үстін түтінді тұман басып жатқанын көресің. Ол тұман газ бен тоңидың араласуынан түзіледі. Содан келіп қаланың ауасы нашарлайды. Ауа температурасын біршама көтереді. Қала ауасының құрамында су буы көп болады да, ылғалды ауамен тыныс алу қиындайды. Ауаның ластануы тіршілік етушілерге өте зиянды. Өсімдіктердің жапырағына конған шаң оның тыныс алуын, суды бұландыруын баяулатады. Ормандықтан гөрі қалаларда өсетін ағаштар тіршілігі ерте тоқтайды. Орманда 400 жыл жасайтын жөке алғашы қала ауасында 50–80 жыл ғана өмір сүреді. Жануарлар да, адам да ауа құрамына сәйкес газ қоспасымен тыныс алуға үйренген. Қоспаның құрамы өзгергенде, басқа газдар араласқанда ағзаның тыныс алуы бұзылады. Сөйтіп ол ауруға шалдығады. Ауаға тарайтын кездейсоқ заттардың көбеюіне ауа қабатты өзін-өзі тазарта алмайды. Оны қорғау қажет. Ол үшін арнайы шаралар жүзге асырылады. Зауыттарда тазартқыш қондырғылар орнатылады. Автомобильтерден шығатын түтінің жолына сүзгі қойылады. Сұйық отын ғабен алмастырылады. Ауаны тазартудың ең тиімді жолы – көпаландыру.

301-тапсырма. Сөйлемдердің аяқталған тұсына тыныс белгісін қойып, келесі сөйлемді бас әріпшен жазыңыздар. Мәтінді азат жолдарға бөліңіздер.

Ауа газдардың қоспасы оның иісі және түсі жоқ мұның себебі ауаның құрамына кірестін газдардың түсі және иісі болмайды ағаштар тыныс алғанда аудан оттегін сіңіріп көмірқышқыл газын бөліп шығарады қатты сұйық газ күйіңісі отынды жарғанда да оттегі жұмсалады өнеркәсіп ормандары көптеген көлік әр үй қаншама отын жағалы ендісе аудалы оттегі неге тұсылып қалмайды жұмсалған оттегінің орнын жасыл өсімдіктер топырып отырады олар қоректенгенде аудан көмірқышқыл газын сіңіріп оттегін бөліп шығарады өсімдіктер ауаны оттегіне байытады бұл оның қоректік қасиетінен де пайдалы жағы онымыз тірі ағзалар тұнығып өнер еді аудалы қажет деген ұғым осындай өмір тәжірибесінен алынған тіршілік үшін аса қажетті оттегі ауаның үштен бір бөлігін құрайды көмірқышқыл газының аудалғы үлесі оттегімен 700 есе аз ауа қоспасындағы ең көп газ азот ол ауаның үштен екі бөлігін алып тұрады яғни 78%-ы азот 21%-ы оттегінің үлесінде.

302-тапсырма. Мәтінді оқып тақырып қойыңыздар. Мәтіннен сұраулы сөйлемдерді тауып, қандай сұрақ екенін анықтаңыздар.

Бүгінгі жұртшылық жанадан салынатын «экологиялық кәсіпкерлер» жол бермес, бермес. Ал әлдеқашан болып, бояуы сіңіп қалған «экологиялық аяқтардан» қалай құтқара алады? Мәселен, біздің республикамызда май биылғытын жерге етіп салынып, етіп салатын жерден кен қазылып, кен қазылатын жерге қала салу әлдеқашан үлдіске айналған. Жыпырма миллиондай тектар тың игеріп, одан бірде бар, бірде жоқ астық аламыз. Оның үстіне, жылдан-жылға былай да шөлейттенген аймаққа қалай болса солай «индустриялық алаштар» орнатып, одан сайын тақырлана түсеті. Көмірді де, босенгі де, темирді де, тіпті уранды да ашық карьер қазу жолымен өндіріміз. Ал білмей тұрып іс қылудан асқан қиянат болушы ма еді?!

303-тансырма. Топ-топка бөлініп жұмыс істейдіздер. Мәтін бойынша бірнеше сұрақ дайындап, ішінде негізгі сұрақ, жетекші сұрақ, анықтауыш сұрақтар болсын. Сұрақтарыңызға келесі топтың студенттері жауап берсін.

Бақыттың кіндігі – Отан

XX ғасыр аяқталды. Ал бұл ғасыр болса атасымыз ғасыр болды. Осы ғасырда біздің халықтың басынан өткерген қиямет – қасіреті мол. Бір шүкіршілік етер жай: қазақ халқы құрып кетуден аман қалды, шыққан тегін сақтады, тәуелсіздік алды. Туры халықтарымыз қатарына қосылды, әлемдік қауымға, терексіз тегі халықтар қауымына мүше болды. Шыңғыс хан заманымызда айтады екен: «Құлаш бойым құлаша да, тіккен туым құлашымсың», – деп, міне, ендігі тілек – осы! Қазақта «бақыт» деген ұғым бар. Шын мәнінде бақытты болудың негізгі факторы: ол – сенің тәуелсіз Отаның, Ұлы туырың. Ол – сенің тіккен ордаң, ол – сенің сүйікті жарың, ол – сенің ілері басқан перзентің, ол – сенің сүйікті кесібің, ол – сенің өсірген, ұшырған ортаң. Бақыттың кіндігі – Отан. «Отан» деп дүтіп қакқан жүрек болса, «Отан» деп ағындаған тілек болса, «Отан» деп сыбаңнан білек болса, «Отан» деп ел үшін егілген, халық үшін қайысқан лек болса, арман орындалды дей бер. («Заман Қазақстан».)

304-тансырма. Әлеңді оқып, түсінгендеріңді айтыңыздар. Әлеңнен бұйрықты сөйлемдерді тауып, жетінші жаққа қаратып айтылғанын баяндауыш формалары арқылы түсіндіріңіздер.

Міне, сонда тазалық!

Қандай болар тазалық. Сөзімін сатып пұдама – Енді соны жазалық. Міне, сонда тазалық! Кімге таза болғанмен, Ескі әдетті тастаңдар. Жүрекке болмай арамдық. Жаңа жолға бастаңдар – Қоғамға қол сұқпаса – Міне, сонда тазалық! Міне, сонда тазалық! Қоғам мүлкін қорғандар, Шын тазалық – жүрекке. Сенімді бол бар жанға. Шын сұлулық – еңбекте. Адал болса жүрегің – Көптің малың ұрлама. Жұрт ілеспей қалар ма! Ынтымақты болсаңдар, Жауыңа да адал бол – Сырттан жау кеп алар ма! Міне, сонда тазалық. Досыңа да адал бол. («Әзірбаев»)

305-тансырма. Мәтінді түсініп оқып, мына сұрақтарға жауап беріңіздер. Леп белгісі қойылған сөйлемдер қандай сөйлемдер екенін ажыратыңыздар. Қарғыс алмау үшін неден аулақ болу керек? Абылай хан қандай қарғыстан қорықты? Неге? қалай ойлайсыздар?

Қазақ қарғыстары

Қазақтың ауыз, жазба әдебиетінде және ауылда айтысында жиі кездесетін сөздердің бірі – қарғыс. Ежелден тіл өнері қонған халқымыз қарғыс айтуға да шебер болған. Қарғыс ата-анға, үлкенге т.п., қолы тиген, тәртіп бұзған, ел атына, руына келтірген, көпке забірі тиген, кісі өлтірген, тағы басқа жат

қимыл, ереі іс, теріс мінез көрсеткен адамдарға айтылады. Біздің халқымыз қарғыстан қатты сескенген. Елдің ішінде біреуді жұрт «қарғысқа ұшыраған» деп жатады. Оның себебі, халқымыз қарғыс қате кетпейді деп түсінген. Қарғыстың ең ауыры, аңаның ақ сүтін көкке саууы және атаның теріс батысы деп есептелген. Бұрын ата-ананың ар-намысын таптаған, аса жүгенсіздік көрсеткен балалар осындай қарғыдан. Мына бір еңгіме Абылай заманында бір қарғысшыл қалмақ болған екен дейді және ол келістіріп қарғайды екен. Абылай соны шақырып алып:

- Мені қарғашы, – дегіті.
- Шебің жапырылмасын! – дегіті қалмақ.
- Келді бол дегенің ғой, ол қарғыс емес, – дегіті Абылай.
- Күлің шашылмасын!
- Баласың бол дегенің ғой, бұл да қарғыс емес, өзім жақсы болсам, елдің бәрі-менің балам, – дегіті Абылай.
- Еңдеше, өзің білме, білгенің тілін алма! – дегіті анау.
- Астапыралда, жаманымдынау екен, – деген екен сонда Абылай дана.

306-тансырма. Мәтінді оқып шығыңыздар. Сөйлемдердің қайсысы мбарды сөйлеп, қайсысы бұйрықты сөйлеп екенін ажыратыңыздар. Тыныс белгілеріне назар аударыңыздар.

Ұзақ өмір сүргіңіз келсе...

Құрамында антиоксиданты бар тағамдар – жасарудың бірден-бір кепілі. Антиоксидант жүрек ауруына, қатерлі ісікке, ерте қартаюға жол ашатын химиялық элементтердің әсерін жояды. Мамандардың айтуынша, ол дене формасын сақтауға да көмектеседі. Жеміс-жидектер, көкөністер, сарымсақ, көк шй, соя антиоксиданды тағамдардың бірнешеуі ғана. Денсаулығыңыз үшін күнне екі-үш рет жеміс пен көкөніс жегеніңіз пайдалы. Жеткілікті мөлшерде су ішу тыныс алуды жақсартады. Бұныдар мен бұлшық еттер құмысын арттырып, күш береді. Күнде 8 стакан су ішкеніңіз пайдалы. Дене жетімдігүлдерін жасағанда, ұшқака мінгенде және диета сақтап жүргенде одан да көп су ішу керек. Су токсиндерді және ағзаға жиналған майды ерттеді. Артық салмақтан арылудың да тиімді жолы. Қан құрамы да тазарайы. Орайым тік отыруды, дұрыс жүріп-тұруды елесте айналымыңыз. Қисайып, жинтайып отыру тыныс алуды, қан айналымына кедергі жасайды, күшіңіздің босқа жұмсалуына жол ашады. Күн сайын жарық сағат дене қимылын жасауға машықтаныңыз. Ал дене шынықтырумен жүйелі түрде айналысу – жүрек ауру, қатерлі ісік, артық салмақтың алдын алады. Жүйелі, дұрыс тамақтанып, көп мөлшерде су ішіп, дұрыс ұйықтап, темекі мен алкогольді ішімдіктерден бойыңызда аулақ салыңыз... Ұзақ та баянды өмір сүретіңізге күменіңіз болмасын.

307-тансырма. Бұл қандай мақал? Сүреттегі әріп белгілерін жүйеліп оқысаң, сөз тұрады мақал шығады

Қ	Ү	А	Л	А	Р
С	З	Ы	А	Қ	Ө
Л	Б	М	А	Р	З
				А	Ү

Түрлүлү мүшөлөр. Бастауыш.

Бастауыш – сөйлөмдө атуу септинде туруп, и-о-ынын иесин билдиретин түрлүлү мүшө. Сүрактары: Ким? Не? Кимдер? Нелер? Ким? Неси? *Бастауыш төмөндөгү сөз таптарынан жасалат:*

Сөз табы Мисалы

Зат есім Күн жылкында. Досым келди.

Есімдик Бул – үлкөн үй. Өзгөчө. Ешкөн жок.

Сын есім Акылды ичсе сенеді. Сыпайы сырын сактар.

Сан есім Үшөү сыртка шыкты. Төрт өлкө бөлүндү.

Етистік Издеген жетер муратына. Оку инемден кудук кызгандай.

Бастауыш кұрылымына карай 3-кө бөлүнөт: Дара бастауыш – бир сөздөн туратын бастауыш. Мисалы: Биз алгашкыда өз көзімізге өзіміз сенбедик. Жиптер аттарын жетектеп, булак басына жакындай береди. Күрдөң бастауыш – келгиде сөз сөздөн туратын бастауыш. Мисалы: Көңшлөр сарайы адамга лык толды. Ырыс алды – ынтымак. Үйрөң бастауыш – үйрөң сөздөрдөн туратын бастауыш. Мисалы: Уайымы көптөр тез карттады.

308-тапсырма. Мына сөздөрдү бастауыш етіп сөйлөмдөрдү айткандыктар. Аулдың маны ... Балалар шуы ... Асык ойланган ... Жытылган ... Алтуу ... төртөу ... Оның айтып отырганы ... Ол өзі ...

309-тапсырма. Метінді көшіріп жазыңыздар. Бастауыштарды тауып, кандай сөз таптарынан болып турганын ажыратыңыздар. Бастауыштарды бөліп алып, метінді калпына келтіріп көріңіздер.

У караган

У караган – өтө сирек өсөтін ағаш. Ол жер жүзінде бирнеше гана жерде – Кавказда, Кыр Шыгыста, Британ аралдарында калды. У караган узак өмір сүреді: мың жылдан да астам жасайды. Бикіті сөзі метрге дейін жетеді. Кызылгүл түстү, өтө дәмді, мыкты ағаш. Адамдар оны тактай жасау үшін пайдаланат. У караганды калканы кара көк, тіпті кал-кыра, жытырап турат. ол – ула. Егер жылкы жеткін болса, бірден құлап түсөт өлөд. Ал бұғылар, сиктер оранды онымен катар өмір сүріп, отан үйрөніп кеткен. Олар үшін у караганды кылканы калыпты емес.

310-тапсырма. Сын есімді, сан есімді, есімшені, тұйык етістікті, одаганды бастауыш етіп сөйлөм құраңыздар.

311-тапсырма. Мақал-мәтелдерді көшіріп жазып, бастауыштың астын сызыңыздар да, есімше мен сын есімнің кандай жағдайда бастауыш болатынын түсіндіріңіздер. Кім? не? деген сұрақтарға жауап берүңе карай кандай заттык мағынага не болып турганын аныктаңыздар. Улгі: *Издеген – жетер муратка. (мақал)*

Бастауыш есімшенен болып тұр. заттык мағынага (адам, кісі) не болып, кім? деген сұраққа жауап береті. Издеген адам жетер муратка. – Издеген – жетер муратка. Ұйымдасқан – ұтды. Сыпайы – сырын сактар, эдепті – арын сактар. Шешинген – судан тайынбас. Естимеген – ешде көп. Корхак –

көксөксөйсінен де корхак. Корхакан – бурын жүдмдыктар. Көп – корхактады. түрөң – батырады. Аныбаган – жаула алар, абылган – дауды алар. Жүйрүк – бектеген шыгар. Ел арагаган – сыныш болар, ордан арагаган – үйш болар.

Баяндауыш баяндауыш – бастауыштың жай-күйн, окитынын кай шакта болатынын билдіріп, сөйлөмді тынактап туратын түрлүлү мүшө. Кай сөз табынан болса, сол сөз табының сұрактарына жауап береті баяндауыш төмөндөгү сөз таптарынан жасалат.

Сөз табы Мисалы

Етистік Күн жылкында. Досым келді.

Зат есім Бул үлкөн үй. Оның алганы кітап.

Сын есім Дала тап-таза. Күн ыстык.

Сан есім Екі жерде сөз төрт. Оның жасырганы бес.

Есімдик Менің айтарым осы. Биздің ауыл энс.

Баяндауыш кұрылымына карай үшке бөлүнөт: Дара баяндауыш – бир сөздөн туратын баяндауыш. Мисалы, Олар алыс жерден келді. Күрдөң баяндауыш – келгиде сөз сөздөн туратын баяндауыш. Мисалы, Ауыл көденісті өсіп келді. Үйрөң баяндауыш – үйрөң сөздөрдөн туратын баяндауыш. Оның ен үлкөн көшілігі – сабак оқымау.

312-тапсырма. Мына сөздөрдү баяндауыш етіп, сөйлөм құрастырыңыздар. ... – ынтымак ... – байлык ... – оку ... – сөлөм борді ... – төрт ... – бөліңбөйді ... – жетім ... – білгерің ... – жаман ... – арқыз.

313-тапсырма. Метінге ат койыңыздар. Баяндауыштарды тауып, жасау жолдарын түсіндіріңіздер.

Өркениет пайда болған кездеден бастап аулага кездесісок заттар қосылға бастады. Отан дейін ауа табын жолмен гана ластанатын. Жанартаулар атылағанда аула бу күйіндісі заттар, улы газдар араласатын. Жел арқылы шал, тозандар ұшып шығады. Ордан өртенген кезде көп мөлшерде газдар ұшып шығады. Өзіміздер мен жануарлардың қалдығы шірігенде түзілетін газ заттар да аула тарайды. Мұның бәрі табын ластауға жапды. Заттар айналманы кезінде ауа табын ластаудан өзін-өзі тазартып отырады. Қазіргі кезде ауаның ластауы адамның іс-әрекеті салдарынан жиілеп отыр. Оны ластайтын жылу электр стансалынан, мұнай өңдеуден, металл өндіруден, көліктерден, т.б. шығатын қалдықтар. Ірі қалаларда ауаның ластауы көліпті шетіне жетті. Қалаға сырттан қарағанда оның үсті түтінді тұзан болып жатқанын көреміз. Ол тұзан газ бен тозының араласуынан түзіледі. Содан көліп қаланың ауасы нашартайды. Ауа температурасын біршама көтереді. Қала ауасының құрамында су буы көп болады да, ылғалды ауамен тыныс алу қиындайды.

314-тапсырма. Тұрлаулы мүшелерін тауып, астын сызып, бастауыштан кейін сызықшаның қойылу жағдайын түсіндіріңіздер.

Кайың – күй таңдамайтын ағаш. Ол түрлі жағдайларда ... өсе береті. Лұта – үлкенітіп көрсететін шыны. Қиярдың шыққан жері – Инди. Оттегі – түссіз газ. Спорт – денсаулық күзетісі. Адам үшін нағыз асыл қазына – снбек етс

білу. Адамат болу – тарту.

315-тансырма. Мәтіннен баяндауышты тауып, қай сөз табынан екенін анықтандыра.

Мұнай қуатты және арзан отынның қатарына жатады. Тас көмірмен салыстырғанда оның қызуы әлдеқайда артық. Сондай-ақ, мұнай тектес газдың да қуаты күшті. Газ күлнен резина, машиналардың дөңгелектері, пластмасса, т.б. көптеген өмірге керек заттар шығарылады. Мұнай тектес газдардан алынатын шайырлардан пластикалық масса, жасанды дәрі-дәрмектер, фотография пленкалары және қысымға шыдамды сыбайыш айналыстар, т.б. жасалады. Медицинада аурулардың кейбір түрін емдейтін құнды ері қымбат дәрі-дәрмектер осы мұнайдан бөлініп шығарылған «ақ майдан» жасалады. Мұнай мен газдан алынатын сан түрлі химиялық, т.б. заттардың шетіне адам баласы әлі де болса жете қойды деп айтуға болмайды, оның шеті жоқ екені шынық. Ғылым мен техниканың бұдан былай да дами түсуіне байланысты мұнай мен газдан алынатын пайдалы заттардың саны да арта беретіні сөзсіз.

Сөйлемнің тұраусыз мүшелері *Анықтауыш* *Анықтатуыш* – зат есімнен болған мүшенің сын-сипатын анықтап тұрады. Сұрақтары: қандай? қай? кімнің? ненің? неше? нешінші? қайдағы? қашанғы? *Анықтатуыш* *төмендегідей сөз таптарынан жасалады:*

Сөз табы *Мысалы*

Сын есім Олар шалтай ауылдарды аралады.

Есімдік Кейбір аңдар ертерек азықтануға шығады.

Зат есім Өзен бойында қора-қора қой жайылып жүр.

Сан есім Онының сыныпта бұл тақырыптарды өткен сәйк.

Есімше Айтқан сөзің дәл келсе, саған сыйлапым бар.

Анықтатуыш құрылымына қарап үшке бөлінеді: Дара анықтауыш – бір сөзден тұратын анықтауыш. Мысалы: Сары жапырақтар жерге түсіп жатыр. Күрделі анықтауыш – кесімде екі сөзден тұратын анықтауыш. Мысалы: Қара торы ат бірінші келді. Үйірлі анықтауыш – үйірлі сөздерден тұратын анықтауыш. Мысалы: Ақыты бар жігіт өмірден онық жемейді.

316-тансырма. Мақал-мәтелдерді оқып шығып, ондағы айтылған ақыл-кеңестерді естеріңізге сақтаңыздар.

Анықтауыштарды тауып, дара я күрделі екендігін анықтандыра. Ынтымақты ел – сарқылмас көл. Елдің ерлігі ермен танылар, елдің байлығы жерінен танылар. Жасырғанның жарасы асынады. Көбікті қарда түлкі ойнар, көңілді кезде күлкі ойнар. Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл. Кісінің кісілігі – кінәнде емес, білімінде. Жаста оқыған оқуың, тасқа жазғанмен бірдей. Үлкеніңде оқыған оқуың мұға жазғанмен бірдей. Ақынның тілі қылштан өкір, қылдан нәзік.

317-тансырма. Мәтінді түсініп оқып, қарамен жазылған анықтауыштардың сұрақтарын қойыңыздар.

Темекі тарту Американы ашқаннан кейін ғана етек ала бастады. Еуропада темекіні XVI ғасырдың әйгілі теңізшісі Х Колумб ежелді деген болжам бар.

Алғашқы уақытта темекі адам денсаулығына пайдалы деп есептелінді. Дәрігерлер сырақтарға темекі тартып немесе иіскеп емдеуге кең түрде келсе беріп отырған. Еуропалық алғашқы темекіні өсіруші дәрігер Жан Нико болған. Сол Никонның аты-жөнімен темекінің негізгі асер етуші ұлы аты – никотин аталып кеткен. Бірақ темекі салдырлар көп ұзамай байқала түсті. Жан қинаған көк жетел, ерін, тіл, таман, өкпе аурулары тарай бастады. Темекіні жандып тартқан сайын түтімнен ішке баратын ұяқты аштар молайып, өмірлік маңызды мүшелерді үсті-үстіне ұландыра береді. Темекінің соңғы үштен бір бөлігі аса қауіпті. Онда көміртегі қышқылы – 5 сс, бензолбен – 4 сс, никотин – 3 сс, қара смола – 3 сс, аммиак – 46 сс көп. Сондай-ақ басқа да ұяқты заттардың қосындылары қан арқылы бүкіл өне бойды ұлап өтеді. Тыныс алу жолдары ерекше зардап шегеді. **Созылмалы бронхит, трахеит, демікпе, өкпе, ерін, тіл, жұтқыншақ раны** сияқты ауруларды туғызады. Темекі тартатындардың өкпе ранына шалдығуы тартпайтын адамдарға қарағанда он есе жиі кездеседі. Ракпен ауыратын 100 ересек адамның 90-ы – темекі тартатындар. Сілекей арқылы кесірлік пен асқазанға түскен никотин жүректі айналып, құстырады, соның салдарынан асқазан мен тоқ ішектің қабырғаларында ойық жаралар пайда болады. **Әрбір жарты сағат сайын тартылған темекі салдырларын қан тамырлары үнемі әлсіз жұмыс істейді де, оттектің адам организмине таралуы баяулап, жүрек шашулары пайда болып, инфарктіге ұрындырады.** Зерттеулерге қарағанда, темекі тартатындар миокард инфарктісіне бес есе, миға қан құйылып кету ауруына 3-4 есе көп ұшырайды екен. Темекі дәк тамырларының таралуына, бұшық еттерінің ауыр сырқаттарына әкеліп соғады. Тіпті ауру аяқты кесуге тура келетін кездер де болады. **Шегел** палымдары никотин мен темекі түтінінің ысы алдырғылық аурулардың көбісіне себепші болатынын дәлелдеді. Сөйтіп, темекінің адам ағзасына келтіретін зияны өлшеусіз ері өте-мөте задалды.

318-тансырма. Нақыл, ақыл сөздерді оқып шығып, анықтауыш болып тұрған сөздерді құрамына қарай топтап жазыңыздар. Үлгі: *дара анықтатуыштар: бірінші, ...; күрделі анықтатуыштар: жетім-жесірдей, ...; үйірлі анықтатуыштар: екіжүзділер деп аталатын, ...*

Бірінші байлық – денсаулық, денсаулық келіп – тазалық. Жаман мінез-құлық – рухани кәсел. Өтірікшінің шын сөзі за. Жетім-жесірдің ақыннан жемі, обал болады. Есерлердің ішінде екіжүзділер деп аталатын бір топ бар. Олар өздерін және өзгелерді, көбінесе өздеріне қарағанда өзгелерді алдауға ұдайы жаттығып, ал шын мәнісінде басқаларға қарағанда өздерін өзгелерді алдайды. Ешбір ата-ана өз перзентіне мінез-құлқынан артық мирас қалдырмайды. Жұрттың көзіңше істеуге ұят деп білген нәрседің онша отырағанда істеме. Аманатқа қиянат еткен адамға ниян жоқ. Екі адамның онша әңгімесі бір-біріне аманат саналады және әңгімесінен сырын ашу – арамдық. Өзінің қол астындағы адамдарға қиянат жасап, оларды алдаған қауым бастығы қиямет күні тозаққа хукім етіледі.

319-тансырма. «Адамның жақсы, жаман болмағы – өзінен» деген тақырыпта ой-толғау жазыңыздар.

320-тапсырма. Мәтіннен анықтауыштарды табыңыздар.

Түсті металлдардың бір түрі – алюминий. Ол – күміс сияқты жарықтан, ақ түсті, өте жеңіл металл. Оңай иіледі, тоттанбайды, электр тогын жақсы өткізеді. Алюминийден жасалған қасым, шапашым, түрлі ыдыс-аяқтар, электр сымдары күнделікті тұрмыста жиі ұшырасады. Әресе алюминийдің басқа металлдармен қоспасы өте құнды. Мұндай қоспалар әрі берік, әрі жеңіл болғандықтан, ұшақтарды, ғарыш кемелерін жасауға кеңінен қолданылады. Алюминий негізінен бокситтен алынады. Боксит (алюминий қосылыстары) сырттай қарағанда қатқан сазға ұқсайды, одан айырмасы – оның сұта иінебейді. Темір тотығының араласуына байланысты қызғылт немесе қызыл қоңыр түсті келеді. Боксит Қостанай облысындағы Арқалық кен орнында ашық әліспен өндіріледі.

Толықтауыш. *Толықтауыш* – іс-оқитын заттық мағына жағынан сипаттайтын тұрлаусыз мүше. Сұрақтары: кімге? неге? кімді? нені? кімде? неде? кімнен? неден? кімімен? немен? *Толықтауыш* төмендегідей сөз таптарынан жасалады:

Сөз табы Мысалы

Зат есім Қорқақ көлеңкесінен қорқады.

Есімдік Бұл сөз оған қатты әсер етті.

Сын есім Жақсыдан үйрен, жаманнан жірен.

Сан есім Бестен үшті алса, екі қалады.

Етістік Оны айтар – айтпасаң білмеді.

Толықтауыш құрылысына қарай үшке бөлінеді: **Дара толықтауыш** – бір сөзден тұратын толықтауыш. Мысалы: Оны ешкімге көрсетпе. **Күрделі толықтауыш** – жемінде екі сөзден тұратын толықтауыш. Мысалы: Олар аттардың қара торымен тандан алды. **Үйірлі толықтауыш** – үйірлі сөздерден тұратын толықтауыш. Мысалы: Досы көпшең сыйлас, досы жоқпен сырлас. *Толықтауыш мағынасына қарай екіге бөлінеді:* **Тура толықтауыш** – табыс септік тұтасындағы толықтауыш. Мысалы: Сұды шым тоқтатар, сөзді шын тоқтатар. **Жанлама толықтауыш** – барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері тұтасындағы және, туралы, жөнінде, жайында шығалулармен тіркесіп келген сөздер тұтасындағы толықтауыш. Мысалы: Екі карт кісімен амандастым.

321-тапсырма. Мәтіндегі тура және жанлама толықтауыштарды тауып, қандай септіктерде тұрғанын ажыратыңыздар. Дара толықтауыштарды бір бөлек, күрделі толықтауыштарды бір бөлек өздері байланысқан сөздермен бірге теріп жазыңыздар.

Сұдың сәл-пәл қышқыл дәмі мен иісі бар. Бұл – хлордың, насос станцияларында суды микробтардан запаландыздыратын заттың иісі.

Хлор – улы зат. Ол сұта мөлшерден артық қосылса, адам денсаулығына қауіп төндіреді. Ендеше, қандай жолмен су құбырындағы хлордың мөлшерін бір секундта да қалт жібермей, үздіксіз қадағалап отыруға болады? Ғалымдар мұндай қақымас, кәсіптез бақылаушыны тапты да. Ол фотоэлемент еді. Бақылау қондырғысы мейлінше қарапайым болып шықты. Екі мөлдір

идіс. Олардың ортасына шым Ол, бейне бір екі қол секілді, екі жаққа қос сумен түсіріп тұрады. Жарық екі ыдыстан да өтіп кетіп, қос фотоэлементке жетеді. Ал ыдыстар арқылы үнемі су ағып тұрады. Біреуінен таза су, ал екіншісінен ортотолуидин деп аталатын химиялық қоспа араласқан су өтеді. Ортотолуидині ерекше қасиеті бар: су ішінде хлордың өте аз мөлшері араласқан жағдайда да ол суың түсін бұзады. Ал енді фотоэлемент жарық күшінің өте елеусіз өзгерісін сезген болса ше? Бұл жағдайда ешқандай қамылмспай, өз міндетін атқара береді. Құбырда хлор сәл көбейсе бастаса болды, судың мөлдірлігі нашарлап, түсі бірден бұзылады, фотоэлементке түсетін жарық азаяды. Осы сәтте арнаулы реле іске қосылып, судың түсі қалыпты күйге түскенге дейін оған хлор жіберу уақытша тоқтатылады.

322-тапсырма. *Әке, ақылды, торт, ол оқыды, олу* сөздерін атау және ілік септіктерден басқа септіктерге қойып, толықтауыш етіп сөйлемдер құрабыздар.

323-тапсырма. Мәтіндегі толықтауыштарды тауып, қандай септікте тұрғанын анықтаңыздар.

Пайдалы қазбалардың ішінде ең көп таралғаны – тұз. Ас тұзын тұзды көлерден өндіреді. Көл суы жаздың алтап ыстығында көп буланып да, еріген тұз түбіне шөгсе береді. Оны өндіру үшін тұз сорғыш машина қолданылады. Мұндай машинаның орасан зор түтті мен сорғыш сорабы болады. Түтік арқылы көл түбіндегі тұз суымен қоса тартып алынады. Машина тұзды айырып, бірден кішкене вагондарға тиейді. Машина да, вагондар да көл табанына салынған рельсті бойлап жылжып отырады. Әрбір адамның тамарына күніне 20 грамм шамасында ас тұзы жұмсалады. Тұздың сөзді, хлор және басқа заттар алынады. Тұздың бұдан басқа да көптеген түрі бар. Олардың біразын дәрі ретінде пайдаланамыз. Кейбірулері, мысалға калий тұзы топырақты тыңайтуға жұмсалады.

324-тапсырма. Көшіріп жазып, қарамен жазылған сөздердің сөйлемнің қай мүшесі екенін анықтаңыздар. Тіністі сұрауларын қойып, құрамына қарай олардың дара я күрделі екенін ажыратыңыздар.

Мақта көп суаруды талап етеді. Ол құрғақшылыққа төзбейді. Сол үшін де қаналдар қазып, үлкен су қоймаларын салу керек болады. Суландыру жөнінде біздің еңбектеріміз босқа кетіп жатқан жоқ. Жер-Ана бізге мақтаның мол өнімін береді. Бірақ бұл байлық біздің танабымыздан әлдеқайда төмен.

Біз мақта жинауды есепсіз арттыруды қалаймыз. Шөгеніт жерлерді жеткілікті дәрежеде суландыру керек. Жана табыстарға жетуімізге ғылым көмектеседі.

325-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті септік жалғауларын қойып, никал-метелдерді көшіріп жазыңыздар. Олардың маңызына көңіл аударып, септік жалғауды сөздерге сұрау қойып, толықтауыштың астың сызыңыздар.

Тілің ... жүтірме, білім ... жүтір. Аузы ... әзілі жоқтың қолы ... қолы шоқыры бар. Ақылдық ... айтқан сөз ағып жатқан су ... тең, ақылды ... айтқан сөз қол ... ұстаған ту ... тең. Татулық ... табыс мол. Қорқақ көлеңкесі ... де қорқарды. Су ... шым тоқтатар, сөз ... шын тоқтатар.

Пысықтауыш *Пысықтауыш* – сөйлемде іс-қимылдың түрлі белгісін

(мекенін, мезгілін) анықтайтын мүше. *Сұрақтары:* қайда? қайдан? қалай қарай? қашан? қашаннан бері? қалай? қалайша? қайтп? несіктен? не үшін? неге? не мақсатпен? *Пысықтаушы төмендегідей сөз таптарынан жасаңдары*

Үстеу Ол іштері басты.
Батыпандардың даусы таудан естіледі.
Ол екі сөйлемейтін.
Бүг сөзіме Шаймерден кең-кеңе күшті.

Көсемше Анасы бағасының жүзіне мейіргенге қарады.

Пысықтаушы құрылысына қарай үлке бөлінеді: Дара пысықтаушы – бір сөзден тұратын пысықтаушы. Мысалы: Ол сұраққа ойланбастан жауап берді. **Күрделі пысықтаушы** – кесімде екі сөзден тұратын пысықтаушы. Мысалы: Мерей жамын-жамын етіп сахнаға шықты. **Үйрлі пысықтаушы** – үйрлі сөздерден тұратын пысықтаушы. Мысалы: Уақытым барда сабаққа дайындалсам деймін. *Пысықтаушы мағынасына қарай үлке бөлінеді:*

Түрі	Ережесі	Сұрағы
Мекен	Іс-әрекеттің болу орнын мекенін білдіреді	қайда? қайдан? қалай қарай?
Мезгіл	Іс-әрекеттің мезгілін білдіреді	қашан? қашаннан бері?
Себеп-салдар	Іс-әрекеттің себебін білдіреді	неіктен? не үшін? неге?
Сын	Іс-әрекеттің жүзеге асу амалын, мөлшерін білдіреді	қалай? қалайша? қайтп?
Мақсат	Іс-әрекеттің мақсатын білдіреді	неге? не мақсатпен?
Мөлшер	Іс-әрекеттің мөлшерін білдіреді	қалай? қанша?

326-тапсырма. Мына үстеулерді қатыстырып, сөйлем құраңыздар. Пысықтаушының қай түрін жасағандарыңызды табыңыздар. Күзде, қуаныш үстінде, тұс-тұстан, артта, арнайы, үйрену үшін, едәуір, жатпай-тұрмай, күнделік, шұрк-шұрк, қорыққандықтан, сонша, бірен-саран.

327-тапсырма. Берілген үлгіге қарап, өздеріңіз ойдан сөйлемдер құрастырып, сөйлем мүшелеріне талдаңыздар.

Сөйлем
Алыстағы таулар, адырлар қараңғы кеште көрінбейді.

328-тапсырма. Төменде берілген сөйлемдерден пысықтаушыларды табыңыздар. Ол бүтін келсең. 22 наурызда күн мен түн теңеседі. Талергенгі шайдан соң Абай әке қасынан шығып, Майбасарға кеше жатты. Әкесі үйде қалды. Біз қала мыңынан келдік. Сәуле зат алғалы келді. Ол әдейі кірді. Мен

өзімнің айту үшін сөйлестім. Жиналыста шапшаң сөйлесі. Баға жүтіре-жүтіре шаршайды. Бұл сөзді естігенде, ол сылқ-сылқ күлді.

329-тапсырма. Мәтінді оқып, пысықтаушыларды табыңыздар.

Мұнай және газ кендерінің сулары – жер қыртысының әр түрлі қыбылдарында мұнаймен және газбен бірге кездесетін сулар. Суық мұнай мен газ кені жоқ. Кен орындарының қалыптасуына немесе бұзылып шайылуына жер асты сулары әсер етеді. Мұнай және газ кендерінің сулары әдетте тұзды, тұздық болып келеді. Бұл сулар жер астында өзара алмасып жату жағдайына қарай төртке бөлінеді: шекті шектес, астынғы, үстіңгі шектес, аралас сулар.

Құрмалас сөйлем. *Құрмалас сөйлем екі немесе бірнеше жай сөйлемнен құралып, күрделі ойды білдіреді. Құрмалас сөйлемнің құрылысына қарай үш түрі бар: салалас, сабақтас, аралас құрмалас сөйлемдер. Олардың ерекшеліктері төмендегідей:*

Түрі	Ереже	Мысал
Салалас құрмалас	Құрамындағы жай сөйлемдердің байланыстары тиянақты болып, өзара тең дәрежеде салаласа байланысады.	Күз келді. Күн суытты.
Сабақтас құрмалас сөйлем	Жай сөйлемдердің алғашқысының байланысты тиянақсыз болып, екінші сөйлемге бағына байланысады.	Күз келіп, күн суытты.
Аралас құрмалас сөйлем	Кесімде үш сөйлемнен құралып, бір-бірімен салаласа да, сабақтаса да байланысады.	Күз келіп, күн суытқандықтан, ол жылы кінді.

330-тапсырма. Оқып шығып, мәтінді құрайтын сөйлемдердің қайсысы жай сөйлем, қайсысы құрмалас сөйлем екенін ажыратыңыздар. Тұраулы мүшелерін тауып, құрамына қарай талдаңыздар.

Даналық сөздердің мағынасынан не түйгендеріңізді топ ішінде анықтаңыздар. Мінезі жақсы төрте олар. Ыстық асқа үмсе. Кісі айыбын шыққаннан жапқан жақсы. Үлкен келсе, аяғыңды аяма. Жасында әдет үйренбеген кісіден өскенде қайран дос. Досымды барда да сына, жоқта да сына. Дос адам артық сұрамайды. Құлағанның сұрағанын өтсең, өтеуін құдай берсін. Өш алғаннан төрі, кешірген жақсы. Халық тарықса, үкімет жүтпиді. Зорлық қылғанды кешіру – сорлы адамды зордаумен бірдей. Тарытып тыныштықтан өлсең де аштан. Ақысын жетімдердің жеме шұқшан. Кімде-кім адамдардан ұлтпаса, ол Алға тағалардан да ұлмайды. Достық пен махаббат – осы екі ұлы сөсім адамды мүлде өзгертіп жібереді. Қорқақ – махаббатқа қабілетсіз, махаббат – ержүректің еншісі.

331-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, тірек сөздерді табыңыздар. Жай сөйлемдерді құрмалас сөйлемге айналызып жазыңыздар.

Достық деген не?
Адамдан тутан әр адамның жүрегінің түбінде достық пен махаббаттың ұрғыы жатады... Жүреге түскен әрбір ұрақтың өнуі үшін күннің нұры.

топырақтың қызуы қажет. Сол сияқты әр себидің жүрек түкпірінде жатқан достық пен махаббат ұрығының өніп, өсіп, гүлдесуі үшін едәуір уақыт керек.

Балаңның есі кәріп, сана-сезімі оянып, кемелдене бастаған шағында оның жүретіндігі достық пен махаббат бұрышқ жаруға талпынады. Өйткені жолдастық – достық пен махаббаттың бірінші баспалдағы.

Салалас құрмалас сөйлем. Құрамындағы жай сөйлемдердің байандырауыштары тиянақты болып, өзара тең дәрежеде салалас байланысады. *Құрамындағы жай сөйлемдері екі жолмен байланысады:* Құрамындағы жай сөйлемдері көбіне жалғалық шыдаулар арқылы байланысады. Мағыналарының жақындығына қарай іргелес тұрып, интонация арқылы байланысады. *Салалас құрмалас сөйлемнің алты түрі бар:*

Түрі

Ереже

Құрамындағы жай сөйлемдерді байланыстыратын

байланыстыратын

Ынтығалас

Бір-біріне жақын болған оқиғаларды білдіреді.

Дәлде жәл соғып тұр, әрі сіңіріп жәнбыр жауып тұр. Ескіт жауып қойған, сонда да ол ішке кіруден үмітін үткен жоқ.

Қарсылықты

Жай сөйлемдерінің мағыналары бір-біріне қарама-қарсы болып келеді.

Бірақ, дегенмен, сонда да, сөйтсе де, әйтсе де, алайда

Себең-салдар

Жай сөйлемдерінің бірі екіншісінің себебін білдіреді.

Өйткені, себебі, сондықтан, сол үшін

Кезектес

Іс-қимылдың кезектесіп келетінін білдіреді.

Бірде, біресе, кейде

Талғаулы

Жай сөйлемдерінде айтылған іс-әрекеттің біреуі ғана орындалады.

Не, немесе, әлде, я, яки, әйтпесе, не болмаса

Ертерек үйге дерістер шақыру керек немесе ауруханаға бару керек.

Түсіндірмегі

Соңғы сөйлемі алынғы сөйлемнің мағынасын түсіндіріп тұрады.

Жалғалығы жоқ

Қорыққаны соңша – орынған тұра алмай қалды.

332-тапсырма.

Берілген мақал-мәтелдердің екінші сыңарын өздеріңіз ойлап тауып, салалас құрмаласқа айналыдырып жазыңыздар. Үлгі: *Елбектің наны тәтті, ... (Жалғалудың жаны тәтті.) Салалас құрмалас: елбектің наны тәтті, жалғалудың жаны тәтті. Бірыңғай мүшелі жай сөйлем: Елбектің наны, жалғалудың жаны тәтті.*

1. Еңбек ерлікке жеткізеді, ... 2. Көз қорқақ, ... 3. Еңбек түбі – береке, ... 4. Қоянды қамыс өлтіреді, ... 5. Көп қорқытқанды, ... 6. Жалғалудың үні шықпаса, ... 7. Атаның баласы болма, ... 8. Ат ағытқан семіреді, ... 9. Ұста пышаққа жарымас, ... 10. Ата көрген – оқ жоңар, ... 11. Білекті бірді жығар, ... 12. Қына тасқа бітпеді, ... 13. Көп жасаған білмейді, ... 14. Оқу – білім азығы, ... 15. Шебердің қолы ортақ, ...

333-тапсырма. Берілген жай сөйлемдерге ойларыңнан қарама-қарсы мәнді жай сөйлем ойлап жазып, қарсылықты салалас құрамыңыздар.

Жел сабырлаған сияқты, ... Теніз тынышталды, ... Тау астындағы көлдің үңгірі жолдан алыс емес екен, ... Бұрын бай еді, ... Көп бағылы үйдің шын-шұңғы көп болушы еді, ... Жаз ортасы болып қалды, ...

334-тапсырма. Қайсысы ыңғайлас салалас, қайсысы себең-салдар құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдердің байланысу жолын түсіндіріңіздер.

Мұғалімнің жұмысында қиындықтар өте көп және мұғалімнің жауаптылығы да өте зор. Адамдарға мұғалімнің еткен әсері мәнді қалып қояды, сондықтан да мұғалім өзін-өзі бақылай жүруге тиіс... Түсінен шошылғым, дүниенің төрт бұрышынан тегіс кезіп шығдым, бірақ қайда барса да көретіні – қазып жатқан көр болады. Құдайдың қалыңынан жалбарынып құтылуға болады, халықтың қартысынан сұқашан да құтылуға болады.

335-тапсырма. Түсіндірмегі салаластың жасау жолдарын түсіндіріңіздер. Тыныс белгісінің қойылу себебін айтыңыздар.

Опсыз адам жыл сияқты: алдыңда құлақ барда артыңнан итереді. Кешінің үш күйеуі болады: алғашқы күйеуі – алтын ел, екінші күйеуі – ар-намысы, соңғы күйеуі – алған жары. Оның қорыққанлығы сондай – не айтып, не қойғанын білген жоқ. Өтпелік сөз жарақат сияқты: жазылса да орны қалады. Ол сөз кісінің, ісі де сөз: жарамас іске жұмымас. Үш нәрсе тұрақтаймайды: бірі – елдідегі түспеген мал, екіншісі – таласқа түспеген ғылым, үшіншісі – саясатты жоқ патша.

336-тапсырма. Мына сөздерді бастауыш етіп, салалас құрмалас сөйлемдер құрап жазыңыздар. Үлгі: *Күн, жәнбыр – Күн бүлгітінді, бірақ жәнбыр жаудан жоқ, Күн бүлгітінді – жәнбыр жаудан жоқ.*

Дала етің, университет, кітапхана, өзен, балық, көл, қайық, студент,

кітап, орман, отын.

Сабақтас құрмалас сөйлем. Бірінші сөйлемнің баяндалуы тиынақсыз болып, екінші сөйлемге бағына байланысады. Сабақтас құрмалас сөйлемдегі баяндалуы тиынақсыз болып келген бірінші сөйлемді бағыныңқы сөйлем дейді. Ал баяндалуы тиынақты болып келген екінші сөйлемді *басыңқы* сөйлем дейді.

Түрі	Ереже	Сұрағы	Жасалу жолдары мен мысалдар
Шартты - бағыныңқы қылы	Бағыныңқы сөйлемі басыңқы сөйлемнің шарты болып келеді	Қайтсе? Не етсе? Қайткенде? Не еткенде? Қайтпейінше?	мен мысалдар -са, -се, -май, -мей, -тай, -пей, -бай, -бей, -танда, -генде, -канда, -кенде. Сабақ оқығанда, бес алар едің. -таны, -тегі, -қаны, -кені, -а, -қ, -й, -таша, -теңше, -қанша, -кенше, -са да, -се де. Қыс келсе де, қар жаумайды. -тандықтан, -теңдік-тен, -жандықтан, -кендіктен, -таны, -тегі, қаны, -кені, -ип-п, -п, ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -тан, -тең, -қан, -жен. Күн жылы болған соң, біз серуенге шықтық. -танда, -теңде, -қанда, -кенде, -тан, -тең, -қан, -кен, -ғалы, -ғелді, -қалы, -келді, -са, -се. Ол келсе, сабақ аяқталыпты. -а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -ған, -тең, -қан, -кен, -дй, -дей. Екі қолы дірілдегендей болып, Оспан ішке кірді.
Қарсылықты бағыныңқы қылы	Бағыныңқысы басыңқы сөйлеміне қарама-қарсы болып келеді.	Қайтсе де? Қайткенмен? Етпестен? Қайткенше? Не еткені болмаса?	-таны, -тегі, -қаны, -кені, -а, -қ, -й, -таша, -теңше, -қанша, -кенше, -са да, -се де. Қыс келсе де, қар жаумайды. -тандықтан, -теңдік-тен, -жандықтан, -кендіктен, -таны, -тегі, қаны, -кені, -ип-п, -п, ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -тан, -тең, -қан, -жен. Күн жылы болған соң, біз серуенге шықтық. -танда, -теңде, -қанда, -кенде, -тан, -тең, -қан, -кен, -ғалы, -ғелді, -қалы, -келді, -са, -се. Ол келсе, сабақ аяқталыпты. -а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -ған, -тең, -қан, -кен, -дй, -дей. Екі қолы дірілдегендей болып, Оспан ішке кірді.
Себепп бағыныңқылы	Бағыныңқысы басыңқы сөйлемнің себебін білдіреді.	Непкітен? Не үшін? Не себепті? Не деп?	-таны, -тегі, -қаны, -кені, -а, -қ, -й, -таша, -теңше, -қанша, -кенше, -са да, -се де. Қыс келсе де, қар жаумайды. -тандықтан, -теңдік-тен, -жандықтан, -кендіктен, -таны, -тегі, қаны, -кені, -ип-п, -п, ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -тан, -тең, -қан, -жен. Күн жылы болған соң, біз серуенге шықтық. -танда, -теңде, -қанда, -кенде, -тан, -тең, -қан, -кен, -ғалы, -ғелді, -қалы, -келді, -са, -се. Ол келсе, сабақ аяқталыпты. -а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -ған, -тең, -қан, -кен, -дй, -дей. Екі қолы дірілдегендей болып, Оспан ішке кірді.
Менгі бағыныңқылы	Бағыныңқысы басыңқы сөйлемнің мезгілін білдіреді.	Қашан? Қай кезде?	-таны, -тегі, -қаны, -кені, -а, -қ, -й, -таша, -теңше, -қанша, -кенше, -са да, -се де. Қыс келсе де, қар жаумайды. -тандықтан, -теңдік-тен, -жандықтан, -кендіктен, -таны, -тегі, қаны, -кені, -ип-п, -п, ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -тан, -тең, -қан, -жен. Күн жылы болған соң, біз серуенге шықтық. -танда, -теңде, -қанда, -кенде, -тан, -тең, -қан, -кен, -ғалы, -ғелді, -қалы, -келді, -са, -се. Ол келсе, сабақ аяқталыпты. -а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -ған, -тең, -қан, -кен, -дй, -дей. Екі қолы дірілдегендей болып, Оспан ішке кірді.
Қимыл -сын бағыныңқылы	Бағыныңқысы басыңқы сөйлемге айтылған іс-қимылдың қалай орындалғанын білдіреді.	Қайтпін? Не етіп? Қалай?	-таны, -тегі, -қаны, -кені, -а, -қ, -й, -таша, -теңше, -қанша, -кенше, -са да, -се де. Қыс келсе де, қар жаумайды. -тандықтан, -теңдік-тен, -жандықтан, -кендіктен, -таны, -тегі, қаны, -кені, -ип-п, -п, ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -тан, -тең, -қан, -жен. Күн жылы болған соң, біз серуенге шықтық. -танда, -теңде, -қанда, -кенде, -тан, -тең, -қан, -кен, -ғалы, -ғелді, -қалы, -келді, -са, -се. Ол келсе, сабақ аяқталыпты. -а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -ған, -тең, -қан, -кен, -дй, -дей. Екі қолы дірілдегендей болып, Оспан ішке кірді.
Мақсат бағыныңқы	Бағыныңқысы басыңқы	Не мақсатпен? Не үшін? Не	-мақ, -мек, -пак, -тэк, -бак, -бек, -у, -үшін, -қы

Қылы

сөйлемдегі ойдың етек болып? -кі+тау ж. Оның мақсатын оқығысы келіп, білдіреді. қалада келді.

337-тапсырма. Мәтінді оқып, сабақтас құрмалас сөйлемдерді табыңыздар.

Ей, перзентім, тамақтан аш қалсаң да, ақыл-парасатқа тоқ бол. Адамдарға дерексіздік жасама. Ойыл-тойыл сөйлеуден сақтанып, тіңіңді тынып ұста. Сонда ғана сен әр қилы қырсықтардан аулақ боласың. Адамдар бойыңда жоқ және болып та көрмеген қасиеттерді сенде бар деп мақтаса, ондай мақтауға сеніп, мардымсыма. Ей, перзентім, шынайы ініме ынтық бол. Өз айтақыныңны қайтпайтын бір мойын болмай, өзгелердің де айтқанына мән беріп, құлақ сал. Ей, перзентім, сырын біліп алмай тұрып, бір көрген кісіге көңіліңді жайып салма. Өз қадір-қасиетін білмейтін кісілерден жақсылық күтпе. Күн шыққанша ұйықтап жатып алма. Орынсыз күле берме. Жасы үлкен және егде кісілердің алдына түсіп жүрме. Сөйлесіп отыратындардың сөзіне орта жолдан кигізіп, сөзін бөлме. Қонақтың алдында бәзбіреуге кіжініп, ренішінді айта. Басыңды салбыратып отырма.

338-тапсырма. Мәтінді құрайтын құрмалас сөйлемдердің ішінен шартты бағыныңқы сабақтасарды ажыратып, жасалу жолдарына көңіл бөліңіздер.

Ақындығы қандай күшті болғанымен, айтылған екі дәуірдің ақындарының сөздерінде әлемділігінің жанында ат сүрінгендей міні тұрады. Себебі қазақтың ол кездері ақындығы асыл сөз немесе асыл болатынын ақындық сезіммен сезсе де, анық біліп жетпеген. Еуропа әдебиетімен танысқаннан кейін, қазақ ақындары сөздің асыл болатын сырын біле бастайды. Ақын адам сөздің асыл болатын сипаттарын білсе, сөзін таза, мінез шыңдары. Адамға өз бойындағы үйреншікті міні мін болып көрінеді, өз үйіндегі кемшіліктер кемшілік болып көрінеді. Бойдағы мін-бойында міні жоқ біреуді көргенде байқалды: үйдің кемшілік - кемшілігі жоқ үйді көргеннен кейін көзге түседі, жұрттағы жаман әдет басқа жұрттың жақсы әдетін көргеннен кейін білінеді.

339-тапсырма. Басыңқыдан бағыныңқының баяндалуына сұрақ қойып, көшіріп жазыңыздар.

Қаныш - еліміздің мыс қойнасы - Жезқазғанды және Ұлытау өңірінде бірікпеген маңызды кен ошақтарын ашып, геологиялық барлау жұмыстарының бітіріу ұйымдастырушысы және қажымас геолог-ізденуші ретінде өзін көрсете білді. Қаныш біреулердің ізденістігін, ғылыми жұмысқа деген талпынын және ұйымдастыру қабілетін байқаса, оларға үнемі қол ұшын беріп отырған. Бұл - Қаныштың ғылымдағы ұйымдастырушылық дарынының бір көрініс, яғни қадірлерді өсіру жолындағы көрсеткіші. Ғылым саласында жаңа қанаттанып келе жатқан, талатпанып жүрген азамат болса, оның жүрген жеріңді ұл-қыз болса, олардың әрбіреуінің ақалсын Қ.Сәтбаевтан ақыл алмаған, қолдау көрмегені, көмегіне сүйенбегені жоқ дегуге болады.

340-тапсырма. Көп нүкте тұрған жерге Ахмет Байтұрғынов айтпақшы болған ойды өзгертіп сөйлем етіп құрап қосып (жақшаға алып), шартты

бағынышты сабақтас жасаңыздар.

Қазақ – ер халық, білімді халық! Ұлт намысына мінсеп, сен алмайтын қамал жоқ. ... құртша қыбырлаған қытайдан еңбекқорлыққа үйрен. ... он тыңды күн ұзақ бір теңгеге айналадырар өзбек ағана үйрен. ... Жердің қыртысын түрлендіріп, нерлендіріп, мол табысқа бағатын дүңген қоныснаны үйрен. ... бір қапустадан жүздеген түрлі дәм беріп, біреудің еңбегімен етіп, өнерімен орып, қулығымен сорып, жақынан торып, алыстан келіп болашағына төніп тұрған корейлерден, үйрен. үйрен де жәргені! (А. Байтұрсынұв)

341-тансырма. Төмендегі берілген сөйлемдердің басшысы сыңарларын өздеріңіз ойлап тауып, мәзігі бағынышты сабақтас жасаңыздар.

Тыстағы жұмыс біткен кезде, ... Үшесі үйге кірген соң, ... Әкесі атқа мініп кеткеннен кейін, ... Жолмен біраз жүрген соң, ... Ол үйге қайтып келісімен, ... Боталар саусағымен нұсқаған дәптердің бетіне: Асқар жезін салса, ... Атамекеннің жерін алапқа салып жатқан да, ...

342-тансырма. Сөзбен-салдар салдым, сөзбен бағынышты сабақтасқа айналыдырып жазыңыздар.

Ой-ұямы, сезім-түйсігі ұқсас, жаны жалғас адамдар ғана бір-бірімен тату дос бола алады, өйткені ондай адамдар бір-бірінің жай-күйін жақсы ұғысады. Өтірік айтудан сақтаныңдар, себебі өтірікшілер – иманыңыздар. Тіпті пайдасын көріп тұрғаныңдар да, өтіріктен сақтаныңыздар, себебі түбінде өтірікшінің күні қаран. Әділетшілік – Алланың жердегі терезесі, әділетті адамды сол терезе бейнеше бастап апарды. Білім алу жолындағы табандылықтан артық іс жоқ, себебі інім кісіні іст пен абыройға жеткізетін құрал болып табылады. Жоқарт кісінің қателіктерін көшіріңдер, себебі Алла тағала, ол сүрінген сайын, қолынан ұстап, құлаптайды.

343-тансырма. Берілген сабақтас құрмалас сөйлемдердің түрлерін ажыратыңыздар.

Тауды көдерінің жоқтығынан ауа ағымдары солтүстіктен оңтүстікке және бастыстан шығысқа өтеді. Жазықты Манғыстау қоныржай белдеудің оңтүстік бөлігінде жатқандықтан, қоныржай ендік ауысымын, өсері басымдық. Ең экономикасын көтеру үшін мұнай өте маңызды рөл атқарады. Мұнай кен орындарын бестігі бір кондицияға жеткізсе ғана алуға болады. Теңіз кен орынын игергені, қиырма жылдан аса уақыт өтті.

344-тансырма. Мәтіннен сабақтас құрмалас сөйлемдерді табыңыздар.

Ғалымды мен тұнғыш рет Қазақ кен-металлургия институтында оқып жүрген кезімде көргем-ді: Қ.И.Сәтбаев еліміздің мыс қоймасы – Жезқазғанды және Ұлытау өңірінде біртектір манғызды кен ошақтарын ашып, геологивалық барлау жұмыстарының білгір ұйымдастырушысы және қажымас геолог-ізденуші ретінде өзін көрсете білді. Қызыш біреулердің ізденіптігі, ғылыми жұмысқа деген талабын және ұйымдастыру қабілетін байқаса, оларға үнемі қол ұшын беріп отырған. Бұл – Қ.И.Сәтбаевтың ғылымдағы ұйымдастырушылық талантының бір көрінісі, яғни қалыңдарды өсіру жолындағы көрсеткіші. Ғылым саласында жаңа қанаттанып келе жатқан, талапталып жүрген азамат болса, оқып жүрген зейінді ұл-қыз болса, олардың

арбіреуінің академик Қ.Сәтбаевтан ақыл алмағаны, қолдау көрмегені, көмегіне сүйенбегені жоқ деуге болады. (М.Сәрекев)

345-тансырма. Шартты бағынышты сабақтас сөйлемдердің жасалуын айтып беріңіздер.

Шеші қамалы қазылмайынша, бұл техниканың бірі-бірі жоқ болатын. Комиссия мүшелеріне кен түсіндіру үшін, қомбайн мәсетін Мырқалдың кабинетіне апарыңдар. Кенді табу бар да, алу бар. Табу болмаса, алу да болмайды. Ал егер минералды тыңайтқыштар енгізілсе, етінің өнімін едәуір арттыруға болады деп ойлаймын. Сұйық мартингеңі болашақ аздап цезий қосқанда, болатын беріктігі бір жарым есе артатын еді. Қалдық қаншалықты аз болса, өндірістің негізгі өнімі соншалықты мол болады.

346-тансырма. Сағат тілі бойынша екі әріптен қалдыра отырып оқысаңыз, ел туралы мақал шығады. Қай әріптен бастап оқу керек? Ол қандай мақал?

347-тансырма. Берілген сөйлемдерді мәзігі бағынышты сабақтасқа айналыдырыңыздар.

Инженер-машинист жасаушы кәсіпін табысты игеру үшін физика, химия, математика, акпарат, металдар технологиясы пәндерінен терең білім алу және дербес компьютермен жұмыс істеуге дағдылануы керек. Факультеттің Алматы қаласының кәсіпорындары «АЭТМ» АҚ, «Машавод» АҚ станкозавод АҚ, Байкалит АҚ, Миссегет АҚ және т.б. творчестволық байланыстары бар.

348-тансырма. Берілген сөйлемдерді мәзігі бағынышты сабақтасқа айналыдырыңыздар.

Тау-кен инженерлерінің оқығандық дәстүрлі бағдарламасы менеджмент және маркетинг, экология және ресурс сақтау, кәсіп қызметінің әлеуметтік-құқықтық аспектілері, компьютерлік дайындық пәндерін оқыту есебінен көбейді. Институт ғылым-зерттеулер жағынан арқашан алдыңғы қатарда пайдалы қабілеттерді қазып алудың жерасты және ашық әдістері, маркшейдер ісі, бурғылау-қопару жұмыстары, автоматтандырылған жобалау жүйелері мен тау-кен жұмыстарын басқару, тау-кен өндірісіне арналған машиналар мен жабдықтар салдарында қол жеткізген табыстары мол.

349-тансырма. Төмендегі жай сөйлемдерден аралас құрмалас өйлем құрап жазыңыздар.

1. Қытайымыз жолшымы әкесті. Сондықтан сабаққа дайындала алмадым. Оқытушы ескерту жасады. 2. Көктемде бар. Төбелден төмен қара. Астанамыздың әсерінің сүйсін. 3. Жақында Ұлы Отан соғысының ардагерлерімен кездесті. Әр сөзді зейін саға тыңдадым. Еліміздің әр сүйем жері үшін жанын саға жаумен майдандасқан жандарға деген сүйсепшілігіміз арта түсті. 4. Бүгін майдан кел, өнер музейіне барамыз. Кейінгі кезде жаңа экспонаттармен толықтырылды.

Төл сөз. Автор сөзі. Төлеу сөз

Төл сөз – жазушының (сөйлеушінің) сөзіндегі біреудің өзгертілмей берілген сөзі.

Автор сөзі – төл сөздің айналысында берілген жазушының (сөйлеушінің) өз сөздері.

Төлеу сөз – жазушының (сөйлеушінің) біреудің сөзінің мазмұнын сақтап, бірақ өз сөзімен өзгертіп берген сөздер.

Төл сөз бен автор сөзінің байланысы

Сөйлеген кезде, төл сөз автор сөзінен дауыс ырғағы арқылы бөлініп тұрса, жазуда олардың арасы тыныс белгісі арқылы ажыратылды.

Төл сөзден кейін жазылатын автор сөзі төл сөзбен ар түрлі тұтадағы «де» етістігі арқылы байланысады. Мысалы: *десен, деп, дегендей, десті, делті, демекші, дей отырып, дейді, деп жатыр, дейтін, десе* т.б.

Де етістігі ардайым автор сөзінің ішінде жазылды. Төл сөз бір немесе бірнеше сөйлемнен тұрса да, де етістігі олардан кейінгі автор сөзінің ішінде жазылды. Мысалы: *Анасы баласына: «Ықпал, үйді тазала. Гүлдерге су құй» - деп хат жазып кетті.*

Төл сөз бен автор сөзінің орын тәртібі

Төл сөз автор сөзінен бұрын келеді.	«Төл сөз», - автор сөз.
Төл сөз автор сөзінен кейін келеді.	Автор сөзі: «Төл сөз».
Төл автор сөзінің ортасында келеді.	Автор сөзі: «Төл сөз», - автор сөзі.
Төл сөзді автор сөзі ортадан жарып келеді.	«Төл сөз, - автор сөзі, - төл сөз».

Төл сөз бен автор сөзінің тыныс белгілері

Төл сөз тырнақшаға алынғанда, тыныс белгілері былай болады:	
«Төл сөз», - автор сөзі.	«Батаммен ақылдасайын», - деді Ақан.
Автор сөзі: «Төл сөз».	Ақан былай деді: «Батаммен ақылдасайын».
Автор сөзі: «Төл сөз», - автор сөзі.	Ақан: «Батаммен ақылдасайын», - деді
«Төл сөз, - автор сөзі, - төл сөз».	«Батаммен, - деді Ақан, - ақылдасайын».

Төл сөзді төлеу сөзге айналырудың жолдары

1. Төл сөздің баяндауышы сөйлемге айналып, табыс септік жалғуын қабылдайды.	«Мен келдім», - деді Әлі. Әлі өзінің келгенін айтты.
---	--

2. Табыс септік жалғуы «-дық, -дік» жұрнағы мен тәуелділік жалғудан кейін жалғанады.

«Мен жедім», - деді Әлі.

Ол өзінің жегендігін айтты.

3. Төл сөзді етістік еткен шак пен нақ осы шакта тұрса, төлеу сөзде «-тан...» сөйлемінің табыс септікте тәуелденуі арқылы беріледі.

«Ол отыр», - деді Әлі. Оның отырғанын айтты.

4. Төл сөзді келер шак пен ауыспалы осы шактағы етістік төлеу сөзде «-атын» сөйлемінің табыс септікте тәуелденуі арқылы беріледі.

«Ол келеді», - деді Әлі. Оның келетінін айтты.

5. Егер төл сөздің баяндауышы бұйрық райда тұрса, төлеу сөзде ол тұйық етістіктің табыс септікте тәуелденуі арқылы беріледі.

«Сен тез кел», - деді ол. Ол оған тез келуін айтты.

6. Баяндауышы есім сөз бен тұйық етістіктен болса, төлеу сөзде олар «екенін» көмекші етістігімен тіркесіп беріледі.

«Лапа жығы», - деді ол. Ол дақпаның жығы екенін айтты.

7. Төл сөзді «де» етістігі төлеу сөзде айт, құра.

Әлі: «Үйге кел», - деді. Әлі оған үйге келуін айтты.

8. Төл сөзді сұраулы сөйлемнің құрамындағы сұрау есімдігі төлеу сөзде өзгермейді.

«Сен кімсің?» - деді Әлі. Ол оның кім екенін айтты.

9. Төл сөзді сұраулық шығу (ма, не...) төлеу сөзде болымды - болымсыз түрде немесе антоним болып қосарланып айтылады.

«Ет бар ма?» - деді ол. Ол еттің бар-жоғын сұрады.

10. Төл сөзді одағайдың төлеу сөзде мағынасы ғана айтылды.

«Кім!» - деді ол. Ол өкінішін білдірді.

350-тапсырма. Мына төл сөздерді төлеу сөзге айналындырғандар.

- Абай Шакеден:
- Кам-қайғы ойлаған кісідей ме? Көңілі қалай? - деп сұрады (М. Әуезов).
- Рахметке сыр берісі келмеген Анатолий Кондратьевич.
- Ашыр-ау, шыбықтар көктейін депті-ау! - деді (С. Мұқанов).
- Өз ойыңды қоя тұр да, Рязанов не ойлады, соны айт, - деді Ушаков (Г. Мусіренов).
- Жүсіп тамағын көнеп алып.

- Еңіше, Ильмстың өлеңін айттайын, - деді (Б.Майлин).

5. Өркім әр түрлі сөзді айтып даурығып жатқанда, Сырбай:

- Токтаңдар! - деп ақырып қалды (С.Мұқанов).

6. - Ие, ол кім екен? - деді Ушаков (Г.Мусрепов).

7. Қаумен Балғазға:

- ...Көрмейімін! Қазір көші - деп бұйрық берді (М.Әуезов).

8. - Мұндай да сұрау болды екен! - деп, Рабига күлді (Б.Майлин).

9. Умытары қарына дейін алтын, жоғарғы жағы күміс білемі! - деді

Күрнекез кожа (Г.Мусрепов).

10. Сол әйел әлденеге елестіп басын көтеріп алды да:

- Отпағым, бері қаранғышы! - деді (Б.Майлин).

251-тапсырма. Берілген жай сөйлемдерді мағыналарының ыңғайына қарай жалғаулық шылаулармен байланыстырып, ыңғайлас салыстырмалы айналымындар.

1. Тұхымныңенімін тексерді. Балалар сан рет тәжірибе жасады.

2. Бану өткен сабақты біраз пысықтап өске түсірген. Жана материалдарды түсіндіруге кірісті.

252-тапсырма. Төмендегі жай сөйлемдердіеркүйсемсына ойларыңыздан сөйлем құрап, ыңғайлас салыстырмалы сөйлем жасанындар.

1. Өрі әсем сыбызғы үнді нәзік үн құлаққа келеді, әрі

2. Қайырық те лып етіп шыға жөнелді. Мұқит та

253-тапсырма. Мәтіннен бастауыштардың және баяндауыштардың астын сызындар.

1. Бүгінгі өзем кеше де, онан бұрын да, жыл бұрын да тап осылай ақты
гой. 2. Ұят емес пе, татаң-тағі түсте ақдай сұдан алып шыға алмай тұрып
қалғаның! 3. Ол көмейіне келген сөзді сыртыңа шығармай, әдейі іркіп қалды,
тұра-яқ болжаған пікірін жарыққа шығарып, нарлымық кім екенін
жарылауға әлі ертерек боғар деп бөгелді (Х.Ес.).

II

Ал осындай ат үсті, жол-жөнекейде шапшаң өлең айтуға бәсеке мен
жарысқа да түсе беретін. Бағындадан бері есеміз мына Кәкітайды кестіп барды.
Осы айтсын. Айт, көне, шапшаң — деп. Маташ көзін сығырайта күліп, өзінің
үнемі қатты қалжыңдасатын құрдасы Кәкітайға қарады.

Бірақ ол әлі мойындаған да, жасыған да жоқ. Кейбірлері сәл тоқтап,
Абайдың аузына қалады. Жүргізішілер Ералының қазірде қуаң тартқан
шаптының біраз аралаш өтті (М.Ә.).

III

— Қарекес-ау, қазір жайлаңып жататын уақыт па! Енді сол жақтан басқа
қотайлы жайылым да қалмас. — Е, әлі де жылқыға жер жетпей. Өзірше
мынаны ала тұр. Бері жүр ақылдасатын шаруа бар. Сен де бада емесің енді,
біз де құр жатпайық, балам. Сен енді жылқыларды күзе дейін осы маңда бақ.
Бағана тұсамыстары сылдырай аттап жүрген жылқылар қазір көрінбейді —
Амырай, соншама ұзақ жатып қалғаның ба? (С.Ж.).

254-тапсырма. Мына сөздердің ішінен көмекші сөздерді теріп
жазындар.

Алда, артта, ішінде, қасында, жанында, ішіндегі, қасындағы, алдағы,
сыртта, іште, сырттағы, арасында, маңында, маңындағы, алға, артқа, ішке,
ішіне, үстіне, астындағы, үстінде, маңында, жанына

255-тапсырма. Көмекші сөмге жалпы талдау жасандар.

Дәл осы кезде тыста, үй ыртында, дабырлап жүрген ұсақ
балаларсықылты естіліп еді (М.Ә.). Әбілдің жанында көрі әйтеі айдаһардың
алдында күржөңдеген сұр көжектей дөрменсіз қалды (Х.Е.). Жүгіріп қасына
барған Хәкімге танымайтын адамша тосырақ қарады (Х.Е.). Қарапаның
ортасы ауған кезде, дәла да тозаған, үй ішінен де жылу кеткен (М.Ә.). Сондай
шақтарда, ақпанның басында, бүркеп жауып тұрған қарлы борасын ішінен
бір белгісіз жан келді (М.Ә.). Маңында жүрген бар қызқтың ортасында бір
шоқы тәрізденді (М.Ә.). Үй сыртына кеп түскен ат дүбірімен аралас арылдап
үрген ит дауыс кетті.

ПУНКТУАЦИЯ

Тыныс белгілерін дұрыс қою туралы ережелердің жиынтығы
пунктуация деп аталады.

Пунктуация — бір нәрсені жазғанда, оқығанда, айтқанда ойды басқаға
түсіндіру, сондай-ақ бөлек бірнәрсені ойын түсіну үшін қолданылатын тыныс
белгілері, ережелерінің жиынтығы. Тыныс белгілерін дұрыс қолданудың
нәтижесі жолдарын, сөйлемнің синтаксистік ерекшелігін және сөйлемдегі
кейбір сөздердің мағынасын, сөйлемнің интонациясын тақырыптарын
оқығанда, тыныс белгілерін жете меңгерту үшін, біріншінен, қандай
грамматикалық заңдылықтарға байланысты қандай тыныс белгілерінің
қолданылатынын және соған байланысты ережелердің барлығын, екіншіден,
қандай тыныс белгілерінің мазмұнға байланысты қолданылатынын,
үшіншіден қандай тыныс белгілерінің интонацияға ғана нәтижелестіретінін
білгені қажет.

Сөйтіп, қазақ тілінің пунктуациялық жүйесі, нәтиженен, үш принципке —
грамматикаға, сөз мағынасына және интонацияға нәтижелестірілген
оқытылатындығы, осы принциптердің не екендігі оқушыларға жеке-жеке
түсіндіріледі.

Грамматикалық принципке байланысты оқушылар алдын ала сөйлемнің
құрамы мен құрамын және оның түрлерін үйде қайталап келулері керек.

Сонан кейін мұғалім оқушыларға сөйлемді жазарда оның құрылымы мен құрамы және түріне қарап, қандай тыныс белгілерін қою қажеттігін грамматикалық ережелерге сүйеніп, ойлап отыруы керек екенін айтады.

Тыныс белгілерінің көбі, негізінен, грамматикалық ережелерге сүйеніп қойылатындығын жай сөйлем, құрмалас сөйлемдердің түрлерінен және оқшау сөздері бар сөйлемдерден бірнеше мысал алып, оқушыларға тақтада орындатып, соларға байланысты ережелер мен қағидаларды еске түсіру арқылы түсіндіруге болады.

Хабарлы, сұраулы, лепті сөйлемдердің мазмұнын білместен оқушы отарға қажетті тыныс белгілерін дұрыс қоюы мүмкін емес. Сондай-ақ салалас, сабақтас құрмалас сөйлемдердің әр түрінің мазмұнын (себеб-салдар, қарсылықты, талғаулы, шартты, т.б.) білмейтін оқушылар да олардың компоненттерінің арасына қандай тыныс белгілерін қоятынын ажырата алмайды. Осыған орай, мұғалім оқушыларға белгілі бір синтаксистік тұғаның мағынасын білгі аямайынша, тыныс белгісін сауатты қою мүмкін еместігін мысалдармен түсіндіруі керек.

Ол үшін мағынаға негізделі қойылатын нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі және тырнақша, сонымен бірге күрделі сөйлемдерде қолданылатын үтір, кос нүкте, сызықша, нүктелі үтір, т. б. әрқайсысына жеке-жеке мысалдар келтіріп, оқушылардың көзі жеткізіледі. Қазақ тілінің пунктуациясы сөйлемнің интонациясына, дауыс ырғағына да негізделеді. Сөйлемді ондағы сөздер мен сөз тіркестерін, айту паузасын дұрыс қоя алмаған адам, біріншіден тыныс белгісін орындай қоя алмайды; екіншіден, сонан орай, сөйлемдегі ойда бұрмаланғ жібелуі де мүмкін. Оқушыларды пунктуацияның интонациялық принципіне дағдыландыра білу әлбетті тілдің нормасына сай дұрыс та мәнерлі сөйлеуге баулумен қабімып жататынын ескерген жөн. Сондықтан бұл қағидаға жүргізілетін жұмыстар екі түрлі мақсатты көздейді: біріншісі — ойды дұрыс түсініп, тыныс белгілерін санағы түрде қою; екіншісі — оқушыларды сөйлем мен сөз тіркестерін сауына келтіріп, тіл мәдениетінің нормасына сай мәнерлі айтқызуда үйрету.

Пунктуация термині латынның «*punctum*»-нүктесінен сөзінен алынған. Ол, ең алдымен, тілдегі алфавитке енісейтін графикалық таңбалар жиынтығы, жазу емделерімен бірге белгілі мәтінді өз ішінде бір-бірімен айырып түсінуге мүмкіндік беретін және оны графикалық жағынан ұйымдастыратын жазу тілінің негізгі құралы болып саналады; екіншіден, тыныс белгілерін дұрыс қою жөніндегі ережелерді; үшіншіден, тыныс белгілері деген мағыналы білдіреді. Пунктуация — жазу тіліне қызмет ететін шартты таңба.

Негізгі тыныс белгілері:

1. Нүкте

- хабарлы сөйлемнен кейін және басқа үлкен айтылған бұйрықта сөйлемнен кейін қойылады;
- бас әріптерінен немесе басқа бұйрықтардан қысқартылып алынған кісі аттарынан соң қойылады.

2. Сұрау белгісі

- сұраулы сөйлемнен кейін қойылады.

3. Леп белгісі

- көтеріңкі дауыспен айтылған лепті сөйлемдерден кейін қойылады.

4. Кос нүкте

- жалпылауыш сөз бірыңғай мүшелердің алдында келсе, жалпылауыш сөзден кейін қойылады;
- себеб-салдар салалас құрмалас сөйлемнің алдында келсе, жалпылауыш сөзден кейін қойылады;
- түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемнің алдындағы белгінен соң қойылады;
- төл сөздің алдынан келетін автор сөзінен кейін де қойылады.

5. Көп нүкте

- автор әр сөздің арасына көбірек пауза жасап, жіктел, дарапп бөлуді мақсат еткенде, сол сөздерден кейін қойылады;
- көбінесе көркем әдебиет шығармаларында кейіпкерлердің психологиялық ерекшеліктеріне байланысты (қатты ашу, реніш немесе күтпеген қуаныш үстінде) айтар ойы алғашқы бірер сөзден түсінікті болып, әрі қарай кейіпкерлердің сөзі толық айтылмаған реттерде қойылады.

6. Нүктелі үтір

- түсіндірмелі салалас құрмалас сөйлемнің түсіндіруші бөлігі бірнеше жай сөйлемнен құралса, олар бір-бірінен нүктелі үтір арқылы ажыратылады;
- өз ішінде үтірлері бар бірыңғай мүшелер де нүктелі үтір арқылы ажыратылады.

7. Үтір

- сөйлемдегі қыстырма сөздер үтірмен бөлінеді. Қыстырма сөз сөйлемнің басында келсе, үтір одан соң қойылады; қыстырма сөз сөйлемнің соңында келсе, үтір оның алдында қойылады; қыстырма сөз сөйлемнің ортасында келсе, үтір оның екі жағынан қойылады;
- басқа дауыспен айтылған қаратпа сөздер сөйлемде үтірмен бөлінеді. Қаратпа сөз сөйлемнің басында келсе, үтір одан соң

қойылады; ортасында келсе, үтір оның екі жағынан қойылады; сөйлемнің соңынан келсе, үтір оның алдынан қойылады;

- сөйлемнің бірыңғай мүшелері үтірмен бөлінеді;
- ыңғайлас, таңғалы, кезектес салалас құрмалас сөйлемдердің жалғаулықты себеп-салдар салалас құрмалас және сабақтас құрмалас сөйлемдердің бөліктері үтірмен бөлінеді.

8. Тіре

- бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылады;
- бірыңғай мүшелерден кейін келетін жалпылауыш сөздің алдына қойылады;
- төл сөзден кейін қойылады;
- жалпылауыш сөздер бірыңғай мүшелердің екі жағынан келгенде, бірыңғай мүшелердің екі жағынан да қойылады;
- диалог тірелен бастып жазылады.

9. Тырнақша

- дәйексөз екі жағынан тырнақшаға алынып жазылады;
- диалог емес төл сөз тырнақшаға алынып жазылады;
- сөз арасында келтірілген мақал-мәтелдер сөйлем ішінде тырнақшаға алынады;
- сөйлем ішінде басқа біреудің сөзі кірістірілгенде, ол сөз тырнақшаға алынады.

10. Жақша

- қыстырғынды сөздер мен сөйлемдер жақшаға алынып жазылады;
- дәйексөз алынған автордың аты-жөні, шығармасының аты, шыққан жылы, беті жақшаға алынады;
- арнайылық шығармалардың авторлық ремаркалар жақшаға алынады.

11. Қабаттаса келетін тыныс белгілері

Кейде екі тыныс белгісінің қосалтала, қабаттаса келетін реттері болады.

- қарсылықты салалас құрмалас сөйлемнің бөліктері жалғаулықсыз
- байланысқанда, үтір мен тіре қойылады;
- сөйлемнің мазмұны мен айтылу мақсатына қарай леп белгісі мен
- сұрау белгісі қатар жүреді;
- тырнақша мен үтір, тырнақша мен нүкте төл сөзді сөйлемге байланысты қойылады;
- тырнақша мен сұрау белгісі де, тырнақша мен леп белгісі де осылайша қосалтала келіп отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әбішев А. Қазақтілді оқыту әдістемесі. – Алматы: 1995 – 178 б.
2. Бектұров Ш.К. Бектұрова А.Ш. Қазақтілі (интелидентейінді оқыту құралы). – Алматы: Атамұра, 2004 – 720 б.
3. Басташер. Құрастырғандар Ж. Дәуленбеков. – Алматы: Өнер, 1991. – 256 б.
4. Жібенов С. Қазақтілін мектеп оқушысы. – Алматы: 1941 – 140 б.
5. Есбоосын Н. Оқыту дағы жана әдіс-тәсілдер қоржынынан. Алматы. 2017
6. Ибрагимов Қ. Қазақтілі. – Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2006 – 130 б.
7. Кенжетасхметұлы С. Қазақтілін салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: Ана тілі, 1994 – 205 б.
8. Күсқожа З., Қарақұсова Г. Қазақтілі. – Алматы: Қаржы-қаражат, 1999 – 172 б.
9. Қазақмәдениеті. – Алматы: Аруана, 2005 – 186 б.
10. Қазақстан Республикасының мәдени және тарихи ескерткіштер жанын тағы. – Алматы: 2002 – 102 б.
11. Қазақ ұлттық энциклопедиясы, VIII т. – Алматы: 2005.
12. Қазақ үнізбесі. – Алматы: 1990.
13. Мұрағалимова А. Қазақ тілін оқыту да жаңа даяттық тапсырмаларды қолдану. (әдістемелік құрал). Өскемен, 2017.
14. Нығмет Ж.Н. Диктанттар мен мазмұндамалар жинағы. Алматы: Арыс, 2012.
15. Рыскелдиева Г.Д. Кәсіптік қазақ тілі. – Алматы: ҚазҰТУ, 2009 – 135б.
16. Сариева К. Қазақ тілі және елтану. – Алматы: Санат, 1997 – 114 б.
17. Серғалиев М. Қазақтілі. – Алматы: Атамұра, 1992 – 80 б.
18. Тұрсынова Г.Т. Жалпықазақтілі. – Алматы: ҚазҰТУ, 2011 – 106 б.
19. Тұрсынова Г.Т. Қазақтіліндегі құрама сөздердің құрамына қарай жіктеу әдістемесі. – Алматы: ҚазҰТУ, 2005 – 35 б.
20. Тұрсынова Г.Т. Техникалық қазақтілі. – Алматы: ҚазҰТУ, 2011 – 303 б.
21. Тұрсынова Г.Т. Кәсіптік қазақтілі. – Алматы: ҚазҰТУ, 2010 – 322 б.
22. Тұрсынова Г.Т. Қазақтілін сарналған жаттығулар. – Алматы: ҚазҰТУ, 2007 – 111 б.
23. ШүленбаеваҰ.Р. Қазақтіліндегі құрама сөздердің құрамына қарай жіктеу әдістемесі. – Алматы: ҚазҰТУ, 2005 – 132 б.
24. ШүленбаеваҰ.Р. Қазақтіліндегі құрама сөздердің құрамына қарай жіктеу әдістемесі. – Алматы: ҚазҰТУ, 2006 – 215 б.
25. ШүленбаеваҰ.Р., Тұрсынова Г.Т., Мұсаева Ә.Б. Кәсіптік қазақтілі. – Алматы: ҚазҰТУ, 2008 – 312 б.

МАЗМҮНҮН

Кіріспе.....	3
I тарау. Фонетика.....	4
II тарау. Лексика.....	13
III тарау. Сөзжасау.....	17
IV тарау. Морфология.....	23
V тарау. Синтаксис.....	72

**БАЙҚАБЫЛОВ ӘСЕРБАЙ АЛИМХАНОВИЧ
ДУЙСАБАЕВА ДІЛБАР УСКЕНОВНА**

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ ПӘНІНЕН

*(жоспары оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті жамандығына
арналған оқу әдістемелік құрал)*

Босапшта рухсат этилди. 26.06.2020 йил
БҮҮҢИМИ 60x84 1/16 RISO Босма усули
Шартли б.т. 4 Ададди 100 нуска
Буюртма №25

“GOLD-PRINT NASHR” наширетилди тафриланди ва чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш. Чилонзор т. Фудрукат кучаси 174-уй

Q'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'IRGA MAXSUS TATLIV VAZIRLIGI
TOSHIKENT VILOYATI SHIRSHIO
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

—2861—

[illegible]